

НОМО ВОНЕМИКУС

Издание на БОХЕМИЯ КЛУБ кн. 2-3 / 2009

1989 – нежна
революция
или
политически
сценарий

Ситман

Редакционен съвет:

проф. д-р Никола Георгиев
проф. д-рн Валери Стефанов
проф. д-рн Иван Куцаров
проф. д-рн Панайот Карагъзов
доц. д-р Жоржета Чолакова
доц. д-р Маринела Вълчанова
доц. д-р Маргарита Младенова
доц. д-р Владимир Пенчев
доц. Янко Бъчваров

Редакционна колегия:

Ани Бурова (главен редактор)
Анжелина Пенчева
Михаела Кузмова
Славя Димитрова

Съставител на броя:

Любомила Соленкова

Редактор на броя:

Михаела Кузмова

Адрес на редакцията:

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15, каб. 158
София 1504
България
e-mail: homoboheemicus_redakcia@abv.bg

Списанието се издава с финансовата подкрепа на
Ministerstvo zahraničních věcí České republiky –
Odbor kulturních a krajaňských vztahů

съдържание

5 Любомила Соленкова: Встъпителни гуми

Журналистите за събитията и последствията

- 7 Чавдар Киселинчев: Ние сме един микрокосмос
21 Валентин Стоянов: Бяхме посрещани като освободители
27 Татяна Панова: И оттам нататък се завъртя колелото
40 Адриана Попова: Революцията, докато пиехме бира
47 Валери Горчаков: „Другарите” заменихме с „господа”
53 Диана Маринова: Просто се радвахме на свободата

Историците си спомнят и разказват

- 58 Ян Рихлик: Sametová revoluce
63 Искра Баева: Поредното голямо изпитание за българския народ през XX век
74 Мария Велева: Всяко чудо за три дни, а сега сме в епохата на всеки три дни чудо
87 Елка Дроснева: 20+ години по-късно
105 Надежда Алексиева: Към проблема за образованието по история в средните училища в България и 10 ноември 1989 г.
110 Александър Димитров: България върви по пътя на една нормална демократична европейска страна

Антология

- 118 Стихове на Андрей Германов
в превод на Людмила Кроужилова

За най-младите читатели на „Ното Bohemicus“ събитията от есента на 1989 година са просто страница от историята, която, ако искат, могат и да не прочетат, а за нас останалите те някак неусетно се превърнаха в далечен спомен. Към атмосферата на онези изпълнени с възторзи и очаквания дни от преди двадесет години ни връща в тази книжка на нашето списание съставителката г-р Любомила Соленкова от Института по история към БАН. В желанието си да разкрие “човешките лица” на Голямата промяна тя ни среща с няколко мъже и жени, за които тази промяна е и житейски, и професионален сюжет. Надяваме се, че техните разкази няма да останат непрочетени.

НВ

„Сичкий свят е одушевен“

*Писто на Нешо Бончев до Марин Дринов, 26 Јуни 1876 г.¹
НБКМ БИА, Ф. 111, а.е. 50*

Встѣпителни гуми

Много мислих какви встѣпителни гуми да напиша към този брой на списание „Ното Bohemicus“. Дали да разкажа моите детски спомени за събитията, или просто да започна с някои цитат от поместените тук интервюта... Но работейки по проекта „Епистоларно наследство на Марин Дринов“, попаднах на тази фраза „Сичкий свят е одушевен“, излязла изпод перото на Нешо Бончев в едно писмо до Марин Дринов по повод Априлското въстание. Именно настроението и очакванията, които тя съдържа в себе си, описват най-точно настроението и очакванията на народите на Източна Европа в края на 1989 г., когато техният свят и живот се промениха коренно.

Още, когато се захванах да правя този брой реших, че в него трябва да се включат спомени на хора свидетели на нежните революции от края на 80-те години на ХХ в., някъде и не много нежни. Но тези хора не трябваше да бъдат от т. нар. „първа редичка“, защото техните разкази слушахме почти всяка година. Исках да са хора различни, исках да са хора, които имат своя специфичен поглед върху събитията. Затова се спрях на представители на две професионални групи: журналисти и историци. Това са хората, които посредством словото си предават събитията от деня или от миналото на останалите членове на обществото. Тези, които се съгласиха да разкажат своите спомени, са утвърдени представители на посочените професии – коментатори на международни събития; водещи на предавания, редактори, звукооператор на мобилна

¹ НБКМ БИА, Ф. 111, а.е. 50.

радиостанция, журналист-историк или историк-журналист,

историци, занимаващи се със съвременна история и история на историческото познание, преподавател по история; историк, който за кратко губи свободата си, защото през 1968 г. има смелостта да застане на страната на чешкия народ и неговия стремеж към свобода. В техните спомени и анализи на събитията от втората половина на 80-те години до днес се забелязва специфика, характерна за тяхната професия и специализацията вътре в нея. Например в спомените на проф. Мария Велева като един от основните знаци за настъпващи промени в българското общество е посочен случаят с гроба на Васил Левски, в спомените на Чавдар Киселинчев присъства оценка на събитията, направена през призмата на световната политика, а Татяна Панова споделя за интервюто си с Ахмед Доган, за събитията на „Тянанмън“, на които е присъствала, Валентин Стоянов пък разказва за настроенятия на румънците към българите, за началото на събитията, довели до свалянето на Николае Чаушеску от власт и неговия публичен разстрел, и т.н. Този списък може да стане много голям, тъй като отделните интервюта и спомени са изпълнени с подобни примери, което се надявам ще ги направи много интересни за читателите.

Спомените и интервюта са записани в периода септември 2009 – март 2010 г. от мен и Диана Маринова. А Елка Дроснева, Адриана Попова и Диана Маринова пожелаха сами да запишат своите спомени. Един материал прави изключение, защото не е спомен, а разказ за това как днешната образователна система предава събитията от преди 20 години и как те са възприемани от учениците.

Накрая искам да благодаря на всички, които по един или друг начин ми помогнаха да съставя този брой на „Ното Воһемисус“. На първо място, на тези, които се съгласиха да дадат интервюта. След това на всички, които ме подкрепиха: колективът на списанието, Искра Баева, приятелите Елка Дроснева и Диана Маринова.
Приятно четене!

Любомила Соленкова

Ние сме един микрокосмос

Журналистите за събитията и последствията

Чавдар Киселинчев

Г-н Киселинчев, каква е вашата специалност като журналист?

Моята територия като международен коментатор беше свързана с отношенията Изток-Запад в годините преди и след 1989 г. Също така съм наблюдавал много плътно и аналитично външната политика на Съединените щати, Русия, Европейския съюз, Китай. Голям интерес и дейност съм развивал в областта на геополитиката и глобалистиката. В последните години това е основното, което ме занимава. Дори успях да предвидя световната криза, която настъпи през есента на 2008 г. Няколко материала посветих на този проблем – как криза, започнала на Уолстрийт, ще се разпространи светкавично по целия свят заради глобализацията.

С какви настроения и очаквания наблюдавахте събитията в Източния блок през втората половина на 80-те и началото на 90-те години и очаквахте ли събитията у нас да се развият по този начин?

Чавдар Киселинчев е дългогодишен външнополитически наблюдател и коментатор. Работи много активно от 1970 г. насам. От 2007 г. е в пенсия, но продължава да следи външнополитическите събития за БНР, както и да сътрудничи на редица печатни издания, най-вече на в. „Монитор“.

През 70-те години на миналия век схващането сред политологическите среди и анализаторите беше, че въобще не се предвиждаше някаква катастрофа на Съветския блок. Дори през 1977-1978 г. главните американски и други западни анализатори поставяха пог

въпрос кой ще спечели Студената война. От 1985 г., когато на власт в Съветския съюз дойде Михаил Горбачов, също така не се предполагаха мащабите на последиците от тази прословута „гласност и перестройка“, която той започна. Не се очакваше, че откритието на вратата ще завърши с бурно отваряне и неконтролируем разпад, каквито наблюдавахме.

За България мога да кажа това, което съм преживял. Непосредствено преди и след събитията от 10 ноември 1989 г. бях съпричастен към определени кръгове на интелигенцията, в които неофициално се обсъждаха събитията в Съветския блок и в България конкретно. Там бяхме хора, които не можеше да се определят като ортодоксални дисиденти, защото с единия крак бяхме стъпили в системата, не бяхме извън нея, но в затворения кръг на нашето общуване се размножаваха и развиваха идеите, които всъщност бяха свързани с голямата промяна, назряваща все повече. В дейността международният наблюдател в онези години преди 1989 г. неминуемо трябваше да плаща данък на официозната линия, да защити по един или друг начин външната политика и идеология на Съветския блок, вкл. тази на България. Това, което лично аз правех, беше максимално възможното – да излезеш по медиите и да вървиш по ръба на пропагандата, в смисъл такъв, че само една погрешна крачка и ще попаднеш под цензурата и под ударите на тогавашната власт. Мисълта ми е, че се стараехме, и конкретно за себе си говоря, да не представяме сяко официозната позиция, а да опитаме да покажем и другата, ответната позиция на Съединените щати и на Запада, макар и в критичен план. В подтекста всеки интелигентен и мислещ човек можеше да научи идеите и вижданията на западния свят. Всъщност трябва да кажа следното – тук съществуваше една ясно изразена пропагандна линия, в която обаче можеше да се лабира. Западът, от своя страна, също не можеше да се

приема като чиста монета. Това, което лично аз се стараех да направя е да изместя нещата в една трета точка, която не е нито тази на Съветския блок, нито на Западния, а нещо между тях. В нея се стремях да покажа моя собствен анализ и виждане за събитията, за причините, които действат, за факторите, които обуславят ситуацията, за възможното развитие оттам нататък.

Конкретно за голямата промяна от 1989 г. трябва да кажа, че тя беше едновременно очаквана и неочаквана. Очаквана затова, защото някъде от средата на 80-те години всеки мислещ човек в България знаеше, че режимите в Съветския блок и конкретно режимът на Тодор Живков в България вече са изживели своето време. Те не само задушават развитието на България, но се задушават сами в собствената си хватка. В този смисъл промяната беше назряла като историческа необходимост, но как ще се развият по-нататък нещата след пагането на режима на Живков в България например, това беше крайно сюрпризиращо и неочаквано за всички хора, които са били съпричастни към събитията от 10 ноември.

През самата 1989 г. от напрежението в източноевропейските страни (това, което се разбираше под този термин по това време) ставаше ясно, че започва процес на промяна, и то радикална промяна. Интересът на интелектуалците в България беше насочен върху това как ще рефлектират върху нашата страна промените в Полша, Чехословакия, Унгария, в страните на най-предния пост на Източна Европа, където винаги е имало силно дисидентско движение. На 9 ноември берлинчани събориха Берлинската стена и това отекна тук с много голяма сила. Стана ясно, че се отприщва непреодолимо развоят на събитията. На мен лично поне двайсетина дни преди 10 ноември ми беше ясно, че с режима на Тодор Живков е свършено, че той е обречен. Това, което предполагах и то фактически се потвърди е, че в България на власт ще дойдат

„младотурците” – аз тогава така ги наричах – реформаторите в лицето на Петър Младенов, на Андрей Луканов, на Александър Лилов. Така и стана. Но не можеше да се предвиди, че те ще бъдат едно много преходно явление преди събитията и процесите да се развият от това номинално реформиране на системата със свалянето на режима на Тодор Живков от власт.

Два-три дни преди 10 ноември в България беше абсолютно сигурно и ясно, че ще се случи това, което се случи в Полша, Чехословакия и Унгария. На самия ден БНР обяви в емисията си в 12 ч., че Тодор Живков е подал оставка. Това го направи Величко Конакчиев, който по това време беше водещ на новините, а сега на „Неделя 150”. Телевизията го съобщи чак в 20 ч. Радиото има това предимство, че може по-гъвкаво да реагира и да променя програмата си. В следващи 24-48 часа настъпи една невероятна еуфория от ставащото. В София и големите градове тя дори преминаваше в опиянение от дошлата свобода, от това, че е сложен край на един 35-годишен режим на управление, че се отварят прозорците на България към света. Дори аз съм го изживял.

Атмосферата в БНР, където работят професионалисти, които са наясно със ставащото и имат изработен апарат за анализ и мислене, им позволяваше да преценят, че тази макар и шокиращо звучаща новина е реалност, а не е някаква игра в ефира, нищо че става дума за евентуална обратимост на събитията, че те искат да го свалят от власт, но той пак ще се върне. Същественото обаче е, че прицелната точка на политиците и на хората беше да бъде сложен край на един 35-годишен авторитарен режим.

Толкова дълго в следосвобожденска България никои не е управлявал! Сега със задна дата е лесно да се каже, че той е бил един много ловък политик, който добре е маневрирал в многото перипетии, през които е преминал, за да оцелее като „властелин на България”.

*Какви са най-ярките ви впечатления от събитията, последвали
10 ноември 1989 г.?*

Веднага след 10 ноември 1989 г. започнаха спонтанните митинги пред „Александър Невски“, пред Народното събрание. Особено съм запомнил грандиозния митинг на Орлов мост и Цариградско шосе, който беше през лятото на следващата година. Начело на тази вълна, която несъмнено беше спонтанна (тук някакъв сценарий предварително нагласен не може да се търси), се издигна фигурата на Желю Желев, когото аз имах честта да познавам от дисидентските му години. Бях прочел книгата му „Фашизмът“ още на циклостил, защото това беше важно виждане върху системата, в която ние живеехме тогава. Негова дясна ръка беше Ивайло Трифонов, който беше мой личен приятел по дисидентска линия и с когото още през 60-те и 70-те години сме обсъждали развитието на събитията в социалистическия лагер. Разбира се, и гума не може да става, че тогава сме предвиждали развитие към такъв крах. По-скоро предвиждахме една еволюция в посока на сваляне по легален начин на личния режим на Тодор Живков, на развитие на управляващата партия в посока на социалдемократията и на създаване на едно общество, нека да го наречем, от скандинавски тип. Общество, което ще бъде плуралистично, с отворени граници, с отворени медии, в което ще доминира социалдемократията. Макар че ще има и една консервативна опозиция срещу нея, но тя не може да бъде толкова силна, като се има предвид характеристиката на българското общество от онова време. Въобще не сме мислили, че може да стане такъв исторически завој с връщане на капитализма в България, а по-скоро общество, в което има смесена държавно-частна икономика, такава каквато сега е в Китай, с известна многопартийност, но не с връщането на партиите отпреди 9 септември, което стана за известен кратък период. Това не беше възможно да предвидим, защото

мислехме, че корените на буржоазните партии са изчезнали през тези близо 40 години. Затова и за мен лично беше изненада, че се появиха хора като Стефан Савов и Елка Константинова, които произхождаха от семейства на политици от старите буржоазни партии, които си бяха свили гнездо в новата социалистическа система, бяха успели да се въградят в нея, но са таили в себе си някакъв реваншизъм, който от лична гледна точка е оправдан. Моят личен поглед и този на моите най-близки съмишленици беше отправен към Желю Желев и към тенденцията, която той представяше, на едно смело прекрачване от реалния социализъм към плуралистичното демократично общество с една еволюция на социалната и икономическата система, запазвайки някои от придобивките на обществото от предишната система. Тук ще направя една малка историческа екскурзия. Според мен на 9 септември 1944 г. с идването на власт на Отечествения фронт, който беше една маскировка на Българската комунистическа партия, която реално завзе властта, се постави задачата, която стои във всяко общество в неговото развитие - да се извърши една генерална, дълбока, стратегическа модернизация на страната. По това време 70-75 % от населението живее в селата, а индустриализацията е слаба. Не мога да кажа, че България е била крайно изостанала страна, защото например в някои области като културата и просветата тя е направила доста голяма крачка. След 9 септември промените стават с големи крачки. Дали тази абсолютно безалтернативна необходимост да се извърши модернизация можеше да се направи по друг начин, това не може да се каже със сигурност, защото, както знаем, в историята няма „ако“. Но с всичките недостатъци на тогавашната система през 70-те години България в индустриалното си развитие изпреварваше всички балкански сържави. Социалната структура представляваше

следното: няколко хиляди души, които представяха „червената буржоазия” и живееха в относителен разкош и една огромна маса от средна класа – мощен социален слой, който живееше с относително прилични социални възможности, и една много малка, почти игнорируема беднота, която засягаше главно етническите малцинства, предимно ромското.

Десети ноември се схващаше от най-будната част на българското общество като слагане край на една изхабила се, загушаваща се в самата себе си авторитарна власт, на монопол на партията върху всички сфери на живота – икономически, социални, политически, медийни, културни. Но не се схващаше към онзи момент като преход към западното плуралистично общество в онзи му тип, в който се разви впоследствие. Изненадата беше много силна и за Запада от това, как главоломно се развиха събитията в цяла Източна Европа. Той не беше подготвен за такава генерална промяна, но доста бързо се адаптира към нея и пое според мен насочването на процесите в Източна Европа. Много бързо отшумя преходният период на реформаторите в БКП и дойде на власт СДС в лицето тогава на Филип Димитров. Това беше абсолютно неизвестна личност за обществеността в България и – по мое лично мнение – се добра до властта в резултат на комбинация от два фактора: обръщането на вълната на промяната в посока на антикомунизъм, което не беше характерно за първия период, и на влиянието на западните сили върху процесите в България. Това бяха хора очевидно одобрени и харесани от онези институции в Съединените щати, които наблюдават плътно събитията у нас. Самият факт, че на власт дойдоха хора без никакъв политически и държавнически опит, се плати със съответната цена. Всъщност промяната в моето виждане за нежните революции дойде в момента, в който се прояви истеричен пециерен антикомунистически характер. Това ме

отрезви. Накара ме да се замисля накъде вървим и какво правим. Разбрах, че нашите илюзии за превръщането на България в скандинавски тип страна се разбиват от реалната действителност и от това, че постепенно се сблъскаха силите, които вървяха успоредно в дните след 10 ноември – реформаторското движение в БСП, независимите интелектуалци и издънките на преддеветосептемврийската буржоазия, които започнаха постепенно да взимат връх. Това доведе до загубата на позиции на Желев и до по-нататъшните непрекъснати правителствени промени, в които се изредиха хора без никакъв политически капитал.

В същото време какво ставаше в БНР?

Какво стана в БНР? След 10 ноември много естествено и без никакви сътресения се смени ръководството му с хора, които и преди бяха в ръководството на някакъв по-нисък етаж, но бяха интелигентни, с широка култура, с реално знание какво представлява Западът, защото някои от тях бяха дългогодишни кореспонденти във Франция, Германия, САЩ. Така че те нямаха тази изкривена представа, каквато средният българин имаше. След това много бързо беше разпусната Партийната организация в Радиоото. Партийният секретар беше млад човек. Предложи организацията да се разпусне, защото медиите трябва да са независими. Това се прие с акламации от повечето хора. Разбира се, имаше и такива, които разбираха, че ще загубят позициите си, тъй като положението им зависеше от партийния фактор. Те нямаха лични качества, с които да са заслужили постове и позициите си. Без никакви кой знае какви намеси на политическата власт БНР стана многогласна трибуна. Беше избран вариантът на полифоничност, при който ние не заемаме никаква усреднена позиция, а даваме трибуна на различните гласове на политическия спектър в България. Идеята на журналистите беше да се поддържа както един

политически плурализъм, така и относително добро ниво на културата, на изказа, на темите – да са национално, социално значими.

През 1997 г., когато гоїде на власт Иван Костов, напраи, въпреки процедурите за избор, една команда, аз ги наричах муджахедини, които извадиха брадвите и посякоха всичко живо, което срещнаха по пътя си, включително и моя милост – понижиха ме три пъти надолу по стъпалата в йерархията. Те ми съсипаха кариерата! В дъното на цялата кампания, лично срещу мен например, стоеше един от колегите ми, на когото съм помагал толкова много, че той казваше, че до края на живота си не може да ми се отблагодари... По-късно, като извадиха досиетата, се разбира, че е бил доносник на Държавна сигурност. Този екип впоследствие отиде в телевизията, където направи същите неща. Два или три пъти ми се обаждаха колеги от там по това време, например Елена Йончева да ме кани в предаването, което водеше тогава. В последния момент ми се обаждаше редакторът и с много гузен глас ми казваше, че ръководството на Телевизията не разрешава да участвам. И това, при положение че аз съм участвал стотици пъти в „Панорама” и „Всяка неделя”. Това се изживя постепенно и мога да кажа, че в последните години БНР се е стабилизирало в политическо отношение. Превърнало се е в една адекватна на обществото медия, многогласна, без никаква цензура. И БНР, и БНТ през последните години отстояват този статут на независими медии. И то не такива, от които нищо не зависи, а на независими в политическия смисъл на думата, тъй като влиянието и на двете остава значително въпреки появилите се нови медии.

Как преценявате прехода в България?

Когато след 10 ноември започна прословутият преход, от Запада беше лансирана една теория, която много бързо намери благодатна почва тук, още повече че една част от българите са склонни да бъдат клакьори. За съжаление и

д-р Желев се подведе по нея. Тази теория твърдеше, че има някаква „Долина на сълзите”, през която трябва да се премине, за да се достигне до „Обетованата земя”. Т.е. за няколко години преход трябваше да се изтърпят политическите, социалните и икономическите несгоди. Това не е вярно исторически, политически и т.н. Преходът кога е свършил и дали е свършил, няма ясен отговор. Вярно е, че най-тежкия период на сериозно обръщане на пластове в обществото сме на път да го изживеем. Вярно е, че държавата, която беше буквално рухнала, започва постепенно да стъпва на краката си. Вярно е, че някаква икономика от нов тип се развива вече, но в никакъв случай нито България, нито някоя от другите източноевропейски страни може да бъде вписана в системата на западноевропейските държави не само като ниво на развитие, но и като характеристика на обществото и политиката в тях.

След 20 години каква оценка бихте дали на ситуацията и събитията в България преди 1989 г. и след това?

С такава настървена предубеденост се разглеждат годесетоноемврийските събития, че едва ли не се оказва, че в България не е имало фашизъм и че тук са цъфтели цветя и рози. Стигна се дотам, че искаха да кръстят някакъв булевард на името на Богдан Филов, човекът който загуби България с Тристранния пакт и който въведе Закона за защита на нацията и държавата. Трябваше да се намесят българските евреи от Израел, за да попречат на Бойко Борисов да направи това нещо. С какво право беше реабилитиран Борис III – до ден днешен не е ми е ясно! Той носи вината за всички събития слез 1934 г.

Режимът преди 89 г. претърпя една определена еволюция – от сталинския режим през 1952-1953 г., когато съществуваше едно мракобесие, което донякъде отговаря на характеристиките на тоталитарната държава – лично мен ме отблъсна точно този елемент на потискането на

свободомислието, до допускането през 60-те години на някакви свободи. През 70-те години това се разви повече – едно относително отваряне към света. Просто е насилве над истината да се твърди, че ние сме били изключително затворени в някаква заушаваща черупка. Работейки в централните медии на България, много добре зная, че хората там бяха много добре информирани и в такт с мисленето на големите западни гържави. Културното проникване беше още по-силно. Почти цялата добра американка литература от 40-те, 50-те и 60-те години спешно беше превеждана. Театрите играеха Тенеси Уилямс и Артър Милър още през 60-те и 70-те години. Имаше прекрасни гостувания на филмотеките на Франция, на Италия с най-авангардните филми на онова време. Изобразителното изкуство и музиката бяха също много отворени към новостите. Ако бъдем обективни, промените след 10 ноември забиха най-големия нож в гърба на културата. Високата култура беше буквално посечена, която макар и в трудни условия и с дисидентски елементи съществуваше в предния период. Трябва да бъдем обективни към това, което забухме. Забухихме няколко неща: социалната сигурност, относително егалитарния характер на обществото, вярно е, че нямахме стандарта на Америка, но имахме един южноевропейски стандарт – бяхме на равнището на Гърция, Южна Италия, Испания от онова време. Забухихме индустрията си, а в някои области, например в електрониката, България беше водеща сред социалистическите страни. В селата връщането на земята беше направено по катастрофален начин. Като погледнем това, че процесът на комасация е започнал естествено още преди 9 септември, ние върнахме нещата сто години назад. При това положение не зная дали нашите производители имат шанс да оцелеят в тези условия на световната конкуренция. Най-тежко пострадаха, разбира се, образованието и

културата, защото най-лошите образци на субкултурата на Запада бяха привнесени безкритично. Образованието, което за онова време беше относително добро, сега е в катастрофално положение и не зная дали въобще има изход от това. Добре, че се създадоха специализирани училища, където по-будните деца да учат и да намират някаква реализация, но като цяло положението е катастрофално. Според мен генералната трансформация, която започна на 10 ноември в голяма степен беше заложена с политиката на Андрей Луканов. Изглежда че той, за разлика от това, което казах преди за виждането на една група интелектуалци за изграждане на скандинавски тип общество, е бил по-наясно с реалността, която предстои да се установи у нас и бързо и сърчно се е опитал да заложим основите на един нов капитализъм в България, в който прослойките на бившата власт и част от хората от службите на Държавна сигурност, от тези гружества, които бяха изградени в чужбина, и част от политическата върхушка да станат новите капиталисти. Изглежда, че той го е правил това съвсем целенасочено и с ясна представа накъде тръгва България. Между другото в Русия по аналогичен начин след 1991 г. един вече презрял социализъм беше демонтиран със светкавична бързина от двама души – Чубайс и Гайдар, които се оказаха на върха на пирамидата на Борис Елцин по онова време. Демонтажът главоломно се разви при следващите министър-председатели.

Ако погледнем къде сме стигнали 20 години след 89 г., бих казал, че не сме отишли много напред, не сме отишли много далеч и може би не сме тръгнали в много вярна посока. Имам предвид поне три области, в които нещата са критични. Политическата система очевидно се разви в една много неблагоприятна посока. От една страна, се възпроизвежда с всички избори горе-долу една и съща върхушка от представители на различните течения в политиката – ляво,

център, ясно. Избирателната система – такава, каквато в корените си е направена, не може да продуцира някакъв истински качествен елит на върха на политическата система. Не може да го произведе по-точно. Второ, много трагичен е този рефлекс на голяма част от българите, които чакат някакъв спасител, който ще гоиде. Било то Симеон Сакскуборзготски, било то Боико Борисов, било някой друг. Тези силни лъшкания в посока към следващия спасител водят до печални резултати. Трето, във външната си политика България се обезличи в желанието си да мимикрира към Съединените щати. И дори когато сега там настъпи една сериозна промяна с идването на Барак Обама като президент, на една преоценка на политиката към Източна Европа и конкретно към България, ние продължаваме да свирим на тази струна – Западът така, Америка иначе... Трябва да се разбере, че САЩ като глобална върхосила в политиката си не се ръководят от никакви идеали, дори не от ценности, въпреки че това се пропагандира, а от интереси. Тези интереси са толкова големи, толкова сложни, толкова преплетени, че спокойно може да се окаже, че Източна Европа за Съединените щати, а оттам и за Западна Европа, съвсем не е първа цигулка, много по-важни за тях са отношенията с Русия, Китай и новите азиатски сили, които изгряват и които за Америка са жизненоважен проблем – конкуренция, пазари и сътрудничество. Докато тук ние сме един микрокосмос, който далеч няма това значение, освен идеологическия момент, който беше много силен след краха на светската система. Според мен няма да мине много дълго време преди у нас да започнат да разбират, че външната политика и политическата линия на една страна трябва да се диктуват от обективните национални интереси и възможности. И не бива да се мимикрира и да се търси някаква реплика на вносни модели. Включително и в рамките на Европейския съюз, в който формално са равнопоставени неговите членки. Има три-четири гържави, които задават

тон и ще го задават и в бъдеще – Германия, Франция, Великобритания и гонякъде и Италия. И колкото и да се напъва една Полша, поради това че е голяма страна, да се измерва с тези сили, това обективно не е реално. Да не говорим за България, която действително е накрая в списъка на интересите на тези държави и не бива да се градят илюзии, че ще има някакви равнопоставени, хармонични отношения. Не, те ще бъдат резултат на обективната мощ и влияние на всяка една от тези сили.

С Чавдар Киселинчев разговаря Любомила Соленкова

18 септември 2009 г.

Бяхме посрещани като освободители

Валентин Стоянов

Г-н Стоянов, на 9 ноември 1989 г. пада Берлинската стена. Предполагаете ли, че само един ден след това Тодор Живков ще подаде оставка?

Те го принудиха да си подаде оставката. Тогавашните управляващи бяха предупредени от Горбачов, че промените са неизбежни и се опитваха по някакъв начин да спасят положението, да запазят предимството на своята си партия. Тогава още не се беше появила и опозиция в България. 10 ноември си е всъщност нещо като преврат в БКП. Въпреки това всички хора се радваха. Аз няма да забравя как цяла нощ вървахме по улиците. Пеш от центъра на София до „Младост 4“, където осъмнахме в квартирата на един приятел. Голяма радост, голям празник, защото, честно казано, аз си мислех, че до края на

Валентин Стоянов е двайсогодишен журналист, международен коментатор. Днес е директор на Радио „България“ – програмата на Българското национално радио за българите в чужбина. През 1989 г. работи като телевизионен репортер в Българската телевизия, днес Българска национална телевизия, и като такъв е изпратен да отразява събитията от декември с. г. в Румъния.

живота ми ще ме управлява само Тодор Живков. Сигурно не съм и единственият!

Кога и как научихте, че ви изпращат в Румъния, за да отразявате събитията там? Как стигнахте до Букурещ и как бяхте посрещнат?

Тогава работех като телевизионен репортер. Занимавах се с международна политика. Бях в командировка в

Шумен, където едни момичета туркини не бяха допуснати да учат в университета, не помня поради какви причини. Направих репортажа и тръгнах към София. По пътя разбрах, че румънците са затворили Дунав мост. Опитах още тогава да мина, не стана и си прибрах в София. Даже не си спомням дали спяхме и на сутринта тръгнахме обратно. Аз и моят екип бяхме първите, които влязоха в Букурещ. Не искам да си спомням този момент, защото беше много напрегнато, много неприятно. Румънците бяха последни на опашката от променящите се източноевропейски страни. Когато влезе колата на Българската телевизия в Букурещ, ние бяхме посрещани като освободители. Проправяха ни път навсякъде. Всъщност градът в този момент беше в някакво безвластие. Улиците се контролираха от студенти, млади хора, които бяха с подпухнали очи, миришеха много на цигари, защото не бяха спали дни наред. Имаше разни хора, които се разхождаха с тояги из града и регулираха по някакъв начин движението. Полицията я нямаше изобщо.

Казахте, че към вас като български журналист отношението е било много добро в Букурещ, а към останалите журналисти какво беше?

Аз нямах много време да контактувам с други журналисти. Предимно с българските колеги. Те не бяха малко, защото събитията в съседа интересуват пряко хората. Там беше Николай Стефанов от в. „Труд“, който беше слязъл в метрото в Букурещ, където върлуваха някакви банди и не беше ясно точно какво става. Слава богу нищо не му се случи. Аз, щя не ща, трябваше да ходя по улиците. По мен гърмяха. Много интересна беше битката за телевизията. Новопоявилата се опозиция завзе първо радиото и телевизията, както се случва при повечето преврати. Когато влязох в двора на телевизията, започнаха да стрелят по мен от някакъв хеликоптер. Така и не ми стана ясно кой. Затова не искам и да си спомням всичко.

Можете ли да опишете обстановката около 25 декември 1989 г., когато Елена и Николае Чаушеску бяха екзекутирани?

Тогава се върнах в България, защото трябваше да си монтирам филма. Но към Коледа нещата бяха ясни. Според мен в Румъния беше допусната грешка. Толкова бързо произнесоха присъдата. Не че не заслужаваше диктаторът да бъде съден, но осъдиха го и го разстреляха, което привнесе някаква горчилка в цялата история. Лошото беше, че се проля кръв. Колко? Никой не може да каже. Аз самият съм виждал убити хора в Букурещ. На излизане от града, по пътя за Гюргево вляво има голямо гробище. За един ден в него беше запълнен цял парцел. Беше неприятно! Когато се прибрахме в София, операторът седна на протоара и си поплака малко. Той беше в по-лошо положение от мен. Аз ходех с него, но гледах с двете си очи, неговото едното е затворено от камерата и не знае къде какво точно става. По покривите се появяваха разни хора с маски на лицата, стреляха... пълна бъркотия. Казвах, че са някакви терористи, но какви точно не се знае. А като нямаш доказателства, нищо не можеш да твърдиш.

Хората в Букурещ разговаряха ли с вас свободно за това, което ставаше?

Много бяха приказливи. Виждаха, че се появява някаква свобода. Аз говоря и румънски и ме смятаха за един от тях, така че нямаш никакви ограничения. Пускаха ме навсякъде. А като разбех, че съм и от България и ме погледнеха, казваха „А, тоя сме го виждали по телевизията“. Почти на ръце ме носеха. Много интересно беше. Първо на върха на възторга и после, като станяха кървищата, попаднахме в някаква гунка.

Как оценявате политиката на Съветския съюз, който за разлика от 1956 и 1968 г. не се намеси със сила в събитията от 1989 г.?

Първо, Съветският съюз вече не разполагаше със съответния арсенал да въздейства на страните от Източна Европа. България е от малкото, които поради Руско-турската освободителна война и ред други

обстоятелства продължаваше да храни добри чувства към руснаците. Иначе навсякъде другаде те бяха нежелани и смененото вече ръководство на Съветския съюз беше наясно с този факт. Горбачов например живееше с илюзията, че може с козметични промени системата да продължи да съществува. Това се оказа нереално. Появи се Елцин, който сложи началото на разпада на Великия Съветски съюз. Всяка държава си тръгна по свой път. Между другото България е първата страна, признала Русия за независима държава.

Интересна беше борбата за власт между Елцин и Горбачов. Горбачов беше президент на прекръстения вече Съветски съюз – ОНД, а Елцин – президент на Русия. Виждам съм как се цакам. Единият гледа през прозореца – защото и двамата са в Кремъл – как пристига делегацията и гледа да му иземе първенството – да се срещне първи със съответните делегации.

Като журналист, който се занимава с международна политика, очаквахте ли в Румъния и Югославия, в двете страни, в които Москва имаше най-слабо присъствие, процесите да се развият по толкова кървав начин?

Кръвопролитията в Югославия започнаха по-късно. За нас тя изглеждаше по-демократична страна, поради едностранно обстоятелство – югославяните можеха да пътуват на Запад, да работят там, да се прибират, да припечелват по нещо, а ние бяхме съвсем затворени. Румънците пък бяха на другата степен на скалата. Чаушеску беше решил в един момент да изплати целия външен дълг на страната, поради което в Румъния нямаше нищо по магазините. Аз никога няма да забравя един чичко с ушанка как размахваше един бройлер, успял да си купи пиле за първи път от пет години насам.

В Румъния отражението на промените беше много интересно, бих казал драматично. Там бяха стигнали до два часа телевизия на ден – от осем до десет. Всичко друго беше икономия. Румънците бяха принудени да гледат българска

телевизия. Тя се хващаше нормално там. Към нашето посолство бяха организирани езикови курсове, които бяха много популярни. И аз, като стъпих в Букурещ, се оказа, че съм по-известен там, отколкото тук.

Така че по някакъв начин събитията в България повлияха и на събитията в Румъния, но никога не очаквахме такава кървава развръзка. Просто там хората взеха нещата в собствените си ръце. Дори в първия момент нямаше кой да оглави... да кажа протеста, защото мисля, че и хората не знаеха какво точно искат. Просто искаха Чаушеску да се махне.

В Югославия беше различно. Там Милошевич пристъпи към краен национализъм, който винаги е тлеел, защото Югославия си беше едно изкуствено образувание, както междувпрочем и Великият Съветски съюз. Разпадът на тези изкуствени формации бе нещо неизбежно. Римската империя си отиде, Византийската също. Всички империи рано или късно изживяват своя пик и отиват в историята. Никога не събори нито Югославия, нито Съветския съюз отвън. Те се разпаднаха сами.

Как оценявате развитието на България и Румъния през изминалите 20 години? А и Европейският съюз тясно обвързва двете страни в процеса на присъединяването им към него.

Ние сами го направихме. Първите демократични избори бяха загубени от новосъздадената опозиция, тогава СДС, поради липсата на каквото и да е опит в нея и пресметливата изборна география, която осъществи БСП. За СДС бяха дадени значително повече гласове, а получи по-малко мандати във Великото народно събрание. Ние сме първата източноевропейска държава, в която опозицията не успя да спечели първите избори. Така се оказа, че започваме прехода някак си от по-задни позиции. При румъните се случи същото, но малко по-късно. За разлика от нас обаче те винаги са имали много, много по-добра дипломация и това, което бяха изпуснали, го наваксаха по дипломатически път.

А и те винаги са били подкрепяни от Франция и Австрия.

А ние от Германия. Но тя в този момент имаше собствени проблеми с присъединяването на ГДР – Източните провинции, в които проблемите бяха не по-малко, отколкото във всички други източноевропейски страни. През 1990 или 1991 година летях с хеликоптер над Германия и от въздуха си личеше къде е било комунизъм, къде е било демократично общество. Например Източен и Западен Берлин. В Източен – панелки, вярно по-луксозни от нашите, но панелки, а в Западен си беше западно общество.

Как оценявате прехода в Източения блок, при положение че 20 години след 1989 г. в повечето страни преходът не е завършен, или по-друг начин казано, продължава почти половината от периода на социалистическото управление в тях?

Всички в началото живееха с илюзията, че за две-три години всичко ще се оправя и ще тръгнем напред. Но те не стигнаха. И май не стигнаха на никого. Дори и в бившата ГДР все още има проблеми, а те имат мощния локомотив на германската икономика. Полша също е проблемна. Чехия непрекъснато изпада в някакви катаклизми. Всички... Социалистическата система да я промениш, не е много леко. Например Унгария мина по-леко по пътя, защото там имаше частна собственост, имаше макар и много ограничена лична стопанска инициатива. При нас нямаше нищо такова. Ние от едни мощници АПК-та, които бяха огромни стопански комбинати, изведнъж раздробихме всичко, разпарцалосахме и собствеността се оказа в нечиито ръце. Как е станало всичко, все още никой не може да обясни. Обаче всеки има съмнения.

С Валентин Стоянов разговаря Любомила Соленкова

2 ноември 2009 г.

И оттам нататък се завъртя колелото

Татяна Панова

През 1989 година съпругът на братовчедка ми беше трети секретар в нашето посолство в Пекин. Отидох им на гости през май и юни. Трещеше „Тянанмън“. Като тръгнаха големите демонстрации по Булеварда на дългото спокойствие, излизах отпред на площада. В тези демонстрации имаше само двама бели човека: братовчедка ми и моя милост. Всичко останало, което излезе като снимки в медиите, бяха правени от хотел „Пекин“. Въпрос на обектив и снимаш. Вървят колоните демонстранти, това е огромен булевард, вървят по 5-6, разделени от по два реда момчета, които са се хванали за ръце и по този

Татяна Панова е завършила журналистика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Била е редактор и водещ на новини в програмата „Хоризонт“, завеждащ редакция и коментатор в програмата „Христо Ботев“. Като редактор и водещ на предаването „Добър ден“ по програмата „Христо Ботев“ взема участие в отразяването на събитията около 10 ноември 1989 г. и първите демократични прояви след това. В момента не работи като журналист.

начин отцепват колоните. Чакаше се и посещение на Горбачов в Пекин. Решихме да видим какво става. Излязохме. Вървят щастливи и доволни момчетата и момичетата, с някакъв очукан тропнет се свири и се пее „Одата на радостта“ и ни виждат нас, някакви бели хора, и викат „Long live America“, казвам „No, Russia“, „Long live Russia“. И се отвориха кордоните и ние тръгнахме с тях. Три-четири пъти ходихме до площада и обратно, на следващия ден –

пак. Казвам на братовчедката си „Стига!”, а тя: „Не, дай да видим какво ще стане”. По едно време идва посланикът при нас и ми казва: „Недей да ги правиш тия работи, братовчедка ти има две деца”. Обясних му, че тя ме мъкне, аз това, което трябваше да го видя го видях. Тогава стана ясно, че нещата не са такива, каквито изглеждат. За какво става дума: всичко живо си въобразяваше, че студентите са младите хора, елитът на обществото. Не, просто в Китай от хилядолетия „студенти” се наричат хора, които се занимават с науки. От всички провинции се събират стотина души, които се изпитват от велможите в императорския двор, десет от тях остават и ги изпитва лично императорът. И първите трима получават титлата първи, втори и трети студент. Оттам нататък той може да стане министър на финансите, на вътрешните работи и т.н. Тоест студенти са тези, които се занимават с наука, те са единствените хора, които имат право да говорят на висшата власт и тя ще ги изслуша. Оттам нататък какво ще направи властта въобще не е ясно и те не могат да искат нищо. Така, покрай Китай, покрай това, което се въртеше с перестройката, започнаха да се чуват въпросите: „Сега какво, ще демантираме социализма ли?”. Общо взето, никой не можа да ми даде някакво разбираемо обяснение, какво значи ще „демантираме социализма”.

***

В Радиото на тема перестройка имаше масова радост и щастие от речите на Горбачов, защото за неща, за които се внимаваше да не се казват на висок глас по темата колко напред е Западът, колко сме добре и колко сме зле ние (като последното се основаваше на това дали можеш да си купиш сапун „Фа”, или не можеш да се качиш на Айфеловата кула), за всичко това започваше постепенно да се говори свободно.

Едните бяха тези, които казваха колко добре говори Горбачов. Имаше друга малка група, това беше категорията хора, които много-много не приказваха, те знаеха за какво става дума, които, като се стигнеше до това, колко хубаво говори Горбачов, задаваха един-единствен въпрос: „Да де, но той това нещо го говори 1, 2, 3, 4 години, а нещо да се е променило?“. И третата категория хора бяха най-малко, но след промените именно те изплуваха между лидерите в Радиото, които си правеха сметка как да са на гребена на вълната, да могат да „захаят“ шефските места или големите предавания, защото или първото, или второто носеше голям доход. В това време аз си правех петъчния ген на предаването „Добър ден“ по програма „Христо Ботев“, който беше на тема „Човекът и международната политика“¹. Много чудно беше как човекът намира своето място в международната политика, но се оказва, че става. Като отворехме телефонните линии, въпросите на слушателите бяха средно между 80 и 100. Междувременно имаше един хубав вестник, седмичник, „Антени“ се казваше, главен редактор му беше председателят на Съюза на българските журналисти в онези години Веселин Йосифов. Имаше два съюза на журналистите: един на социалистическите страни, друг на западния свят. Само в една област те си сътрудничеха – социалната дейност. Веселин Йосифов беше представител на социалистическия съюз на журналистите в западния по посочената тема.

¹ Всеки ден от седмицата предаванията на „Добър ден“ бяха посветени на различни теми. Понеделник – „Човекът и трудът“, вторник – „Човекът и законът“, сряда – „Човекът и семейството“, четвъртък – „Човекът и обществото“, петък – „Човекът и международната политика“.

Международен политически коментатор на вестник „Антени“ беше Владимир Аврамов. Той е внук на Гео Милев. Читателят често, като прочетеше коментарите, нищо не разбираше. Накрая Владо измисли централно фолио във вестника под заглавие: „Имат

думата военните”. И направихме един много весел екип в състав ген. Камен Петров, ген. Стоян Андреев, Благо Аврамов и моя милост. Стоян Андреев беше шеф на ВКР, бил е и военен аташе в Съединените щати, генерал от авиацията. Последните преговори, които се водеха между НАТО и Варшавския договор, бяха на тема чисто небе. Позицията на Варшавския договор се представяше от ген. Камен Петров. Той по-късно стана първият председател на Съвета за сигурност при президента Желев. Събирахме се в кабинета на Стоян Андреев. Там беше и вечната му секретарка Валя. Помещението беше страхотно – метър и половина на два, някъде около завод “Електроника”. Някъде в средата на октомври се правеха плановете в Главна редакция идеологическа за месец ноември², въпрос на невероятна галиматия беше как да се измисли такава заглавие на предаването, като си знаеш събитията, че каквото и да стане, да пасне, защото много трудно беше да се сменят теми. Към 24-25 октомври 1989 г. в ЦК на БКП се създаде един специален отдел, който беше по-могъщ от идеологическия, който имаше инспектори, занимаващи се с печат, телевизия, радио и т.н., който нямаше председател, а заместник-председател – Емил Марков. Та там някъде се решава как ще се правят двете предавания на 3 и на 10 ноември по темата: „Борбата за чистотата на нашите идеали”, някаква измислена тема, ум да ти зайде. Щом има заповед, аз ще я изпълнявам, това е положението. Бяха ми определени и събеседниците – Емил Марков, Деян Павлов и Здравко Райков. Проф. Деян Павлов, ние си го водехме политолог, това бяха наистина политолози, не тия измислените, дето от социолози станаха политолози. Та

² В програма „Христо Ботев” на Радиото имаше две големи редакции: Главна редакция култура и Главна редакция идеологическа и подзвена им.

той беше от читабите политически анализатори към АОНСУ. Попитах г-р Марков дали да му изпратя сценария за предаването.

„Какъв сценарий!? Аз знам повече от теб” – отговаря той. Хубаво, нямам нищо против. С проф. Деян Павлов седнахме да си говорим, в нашия квартал живееше. Със Здравко Раїков много отдавна и винаги сме си говорили. Петък сутринта, в девет часа започва предаването. Преди това в 8.30 ч. всички се събирахме на гъбата³, с кафетата, кокаколите, чайовете и всичко останало. В момента, в който влизам в Радиото, защото, разбира се, идвам по-рано, милиционерът ми казва, че проф. Деян Павлов е тук от 7.30 ч., седи в кафето и чака. На мен лошо ми стана. „Защо не казахте, проф. Павлов” – го питам. „А нищо, нищо. Просто сега и си мисля” – отговаря ми той. Сценарият е при него, говорили сме, уточнявали сме нещата. Какво, казва, правим ние, къде отива нашият свят, хубав, добър, лош и с грешките си. Така че нашия свят защо да го отричаме, да го зачеркнем изцяло, но всъщност какво от нашия свят трябва да защитаваме и срещу какво да застанем... Общо взето, седим двамата и си задаваме въпроси, на които по онова време трудничко се намираха отговори.

В уречения час се събираме в студиото, започва предаването, започват да идват въпросите на слушателите – диктатурата на пролетариата, добре в момента, в който същият този пролетариат се бори за човешките си права и вземе политическата власт, наистина установява такава, за да се реализират тези права. Но 40 години народна власт, в Съветския съюз почти седемдесет, кой над кого диктаторства. Емил Марков озверява от този въпрос. Като го зададох този въпрос, горе-долу така го и зададох, ако отговори, че диктатурата на пролетариата е насилие срещу крадци,

³ Гъбата беше кръгъл диван с обща облегалка във фойето на радиото, да седнат хората, които чакат.

престъпници, убийци – не върви. За това си има наказателно-процесуален кодекс. Това са престъпления, които навсякъде си

се наказват. Ами властта – коя власт, от кого произтича и на кого принадлежи властта. Нали в републиката, в материалистичното мислене властта произтича и принадлежи на народа, чрез пряко гласуване, избори, той връчва властта, управлението, на своите избраници. Коя власт?! Тази власт, която с кръв сме взимали и така не се дава... Пуснахме музика, че се изпокараха събеседниците в студиото. Кофти. И почват да угват въпросите. Понеже в момента, в който храбрият, високотърпелив и интелигентен български народ, по-точно слушател, чуе такова нещо в началото на предаването, вече се е залепил за радиото и ти го провокираш да се обади. Трябваше да бъде безумно, ако преди да се пусне музика, аз не повторех телефоните, и както казаха колегите, репортерите, телефоните започнали да звънят непрекъснато, ние му казваме, „да се пържат яйца“. Носят ми въпросите и чета: казвам се, името, живея, адрес, ЕГН-то, искам водещата само да прочете този въпрос (щом са трима души събеседници, въпросите са в четири екземпляра, един за мен и по един за всеки от тях). Емил Марков каза: „Какво става тук, това е някакъв заговор, слушателите си пазят водещия!“. Но те не са с измислени имена, казват си всичко. Та за коя власт, питат слушателите, става дума... Излизаме за кратка пауза да изпушим по цигара, та за коя власт става дума... Емил Марков казва: „Всичките сте против мен, всичките сте против идеологията, ще зададем ние въпроса в ЦК на БКП, какви тука някакви измислени водещи са се навъдили“. „Честно казано, другарю Марков, хайде като свърши предаването, наказвайте, уволнявайте, но слушателите си питат, нали заради тях направихме това предаване, нали целта е да се обясни на тези хора за какво става дума, какво се прави, изобщо накъде върви нашият свят, какви са нашите ценности, нали за това сме се събрали в крайна сметка“. Емил Марков млъкна, там, където се обаждаше, общо взето, чувахме уводните

статии на вестник „Работническо дело“. Ние си направихме предаването. Следващото трябваше да е на 10 ноември. От ЦК на БКП заповядали да пагнат предавания, правят се само тия двете с участие на Емил Марков. В четвъртък вечерта Емил Марков се обажда и казва, че няма да участва в предаването и няма да дава никакви обяснения. Аз си помислих, Господи, аз и не ги искам. Проф. Чавдар Палабеев, светла му памет, беше доктор на политическите науки, занимаваше се с отношенията Изток-Запад, имаше специализация в Съединените щати, прие да участва. Двамата със Здравко Райков, интелигентни, добри събеседници, в 11 часа ще се включва залата на Народното събрание, защото преди това на 9 срещу 10 ноември се беше случило нещо друго. Предната вечер на сбирката ни с Владимир Аврамов и ген. Камен Петров при ген. Стоян Андреев усещаме, че нещо се носи във въздуха. Съвсем естествено, като се събрахме, основната тема беше какво става оттук нататък, какво ще демонтираме, какво ще гравим. Никои не се занимаваше с оръжия и подобни неща, това беше последна грижа. По едно време ген. Стоян Андреев и ген. Камен Петров си проговориха за някакво извънредно събиране в ЦК на БКП, спешна среща... Ген. Андреев искаше секретарката му Валя да го свърже с някои хора там, но телефоните бяха блокирани. Започнахме си традиционния разговор, събрахме си нужния материал и се разотидохме, за да се видим на следващия ден. Отивам сутринта на работа, 10 ноември, пристигат събеседниците, в същото време има извънредно включване на Народното събрание. Чавдар ни каза, че снощи е имало извънредно заседание на Политбюро и че ще има кардинални промени. И Стоян, и Камен загатнаха по темата – нищо чудно, отдавна се говореше, че Първия трябва вече (и време му е, и години) да отстъпи. Невероятно тогто се играеше – нещата клоняха към Петър Младенов, на принципа разбра се с руснаците, значи той ще наследи първия партиен и

държавен пост в страната. Странно ми беше, защото министър на външните работи, който няма пряко отношение към управлението на вътрешните работи на държавата и по ресор му е далеч, а ресор как се пазеше...
Беше ми странно, но не ми беше интересно. Виж темата за следващия министър на външните работи ми беше по-интересна, но никои не говореше за това.

Преди предаването на 10 ноември Деян Павлов казва: „Виждете какво, давайте да си кажем на хората всичко, което си мислим. Ние ще си говорим тук в студиото, а хората ще ни помагат. Перестройка ли ще е, преустройство ли ще е?“ Тези крупни конгломерати, които управляват елементи от цялата промишленост, при което липсва асортимент, тромава машина, липсва инициатива и т.н. Хората вече имаха възможност сами да са си работодатели, не беше ерес да се говори. Вече имаше частни кафененца, частни магазинчета, частните таксита бяха факт. По Указ 56 ще се предава собствеността на работниците. Ами предадоха я, РМД-тата така я предадоха, че... Завършваме ние. Включват Народното събрание. Изправя се ген. Славчо Трънски и започва прословутата си реч. По детайли: държавно управление, политика, месенето на партийната политика в държавното управление, директно си го каза човекът, мафиотски кръгове. Например всичко живо се смееше с Пенчо Патъка, който беше хванал солиден дял в икономиката, бил ръководител на цех за тапети. Чавдар Палавеев казва „Боже, Боже, ако знаех, че генералът ще ги каже всичките тези неща, още колко неща можех да кажа на слушателите...“

И оттам нататък се завъртя колелото.

То че се очакваше да стане такова нещо, очакваше се. Това е факт. Оттук нататък всичко живо, което се стремеше да стане член на партията, за да може да кандидатства за шефски места, изведнъж стана върл антикомунист. За

броени секунди метаморфозата беше пълна. Другите бяха по темата: гай да видим, да помислим какво става. Имаше откровени страхливци, които побързаха да си вземат отпуската, за да видят какво ще стане.

Известно време преди това, събитията се събират между 25 октомври и 10 ноември, по-малко от две седмици, източникът на информацията е друг, във времето, когато се създава отделът на ЦК на БКП с шеф Емил Марков, в една от служебните вили в полите на Витоша се създава Съюзът на демократичните сили. Най-важните хора, които участват там са Андрей Луканов и Александър Лилов. Между всички поканени е и гражданинът Желю Митев Желев. Казали му, че той ще бъде шеф на СДС с тенденция за президент. Но те просто не си бяха гали сметка, или просто някой ги беше излъгал, че системата за подслушване е била изключена. Този запис се разчу. Та така се създава СДС, така се създават корифеите на СДС, така започва промяната. Там в онази вила беше заложено какво ще стане в бъдеще, наоряването на десницата, кой от коя партия ще е. Така че това си беше един преврат, направен от хора, които се стараяха с подмяната на ръководството, започвайки с главата – Тодор Живков, да си запазят политическата власт, за да могат да вземат икономическата такава.

Февруари месец 1990 г. започна разговорът около Кръглата маса. Кръглата маса идва от рицарите на крал Артур, където всички места са равни, включително и това на краля. Оказа се, че Кръглата маса у нас била правозълна. Когато се водеха преговорите там, председател на Комитета за телевизия и радио беше Филип Боков. Владо Танев водеше един петъчен „Добър ден“ (аз бях редактор на предаването) и гордо му задава въпроси и иска отговори. Обадих се на секретарката и ѝ казвам да каже на шефа да дойде, защото водещият има въпроси. И Филип Боков дойде. Аз го питам от къде идва и той ми отговаря:

От Кръглата маса.

- И какво решавате, какво става?
- Ти какво ще кажеш на слушателите си?
- Ами, разделят се властите.
- И ти какво разбираш пог това?
- Защо аз? Светът го е казал отдавна – законодателна, изпълнителна, съдебна. И аз така го разбирам.
- Разбирай го, както искаш. Става въпрос кое кръгче, кое колелце, коя елипса и кои фамилии какво ще получат от голямата баница, наречена „България”. Таньо, за мен може да остане нещо като пост и добро заплащане, а за такива като тебе първо нищо няма да има и, второ, това, което имат ще им се вземе.

***

Извадиха чл. 1 от Конституцията за водещата роля на БКП. По места, по учреждения партийните организации трябваше да се разпуснат, който иска да членува – в такива по местоживеене. Събира се партийната организация на Програма „Христо Ботев” в една от централните зали на Радиото. Водещата Снежина Каменова, много умна, много талантилива жена, тя събра двата екипа на „Добър ден”. По това време беше и и.г. главен редактор на Идеологическа редакция. Казва ни: „Разпускаме нашата организация.

Членувайте си по места и можете да се запишете в която и друга организация искате”. Вижда, че я гледам странно и пита:

- Какво ме гледаш, Таньо?
  - Как ще стане тази работа? Ще си членуваши по местоживеене в БКП, на адреса на майка ти и баща ти ще са запишеш в Зелената партия, в СДС или в ВМРО.
  - Ами да, който където иска. Свобода!
  - То не ренегатство, то дегенератство се нарича това. Освен това, кой ще е този идиот, който ще знае, че членуваши в едната партия и ще те приеме в другата?
  - Ами то и едните, и другите са едни и същи.
- ...И така се оказа!

***

Като започна подготовката за изборите за Велико народно събрание, каква кандърма беше. Първата политическа партия, която се възстанови след 10 ноември, беше Българската социалдемократическа партия. Бяха трима, „триглавата хидра“, Петър Дертлиев, Стефан Рагославов и Мишел Петков. В сряда регистрират партията и в четвъртък се сменя темата на предаването и ги каним. Голямата кавга беше на кого колко минутки ще се дадат. Взеха следното решение – всички предизборни неща първо се излъчват в „Христо Ботев“, след това по „Хоризонт“ и най-накрая в телевизията. Така че ако има гаф, да операт пешкира първите, вторите да се поучат от грешките ни, а в телевизията всичко да бъде наред. В „Христо Ботев“ аз бях натоварена да отговарям за предизборните предавания, защото големите политически партии вървяха във времето на „Добър ден“ от 9 до 11 ч. сутринта, а на малките партии им се даваха 5-7 мин. в зависимост от членовете им. Синдикатите също влязоха на предаване. Дойдоха Кръстьо Петков и г-р Кръстев. Най-накрая те се погледнаха и си казаха: „Ние с теб не сме сядали да приказваме така. Че ние говорим и правим едни и същи неща“. Това го направиха на микрофон.

След едно такова предаване Ахмед Доган никога вече не влезе на предаване с моя екип. По това време той каза гениалното изречение, че „Пътят на България към Европа минава през Босфора и Дарданелите“. Обаждам се в ДПС. Насреща Юнал Лютфи, той вече беше депутат. Всяко негово изречение започваше с информацията, че жена му работи в турската редакция на Радиото. Обяснявам му аз, че искам да разговарям с Меду Доганов, тогава така се казваше Ахмед Доган. Най-накрая, на пето-шесто позвъняване той се обажда и аз му казвам, че в публичното пространство се тиражират милион обяснения на това, което е казал и в крайна сметка е най-добре той да обясни

какво е искал точно да каже. А и беше интересно какво всъщност представлява Движението за права и свободи – етническа партия ли е, или не. Той казва, че това милион пъти е обяснявано и публикувано. Но според мен беше друго самият председател на партията да го каже в ефир, а и ще има връзка със слушателите.

– А ще има ли връзка със зрителите? – попита той.

– Ще има и пряк телефон в студиото.

Той се съгласи, но пожела никои друг да не участва. Тогава вече времето от 13 до 15.30 ч. се пълнеше с тези предавания, а заповедта е всички заинтересовани страни да присъстват в студиото – СДС, БСП и др., и трябва да се равнопоставени като постове в партията. Той знае за тази заповед и иска по този начин да се измъкне. Но аз му казах, че няма проблем. При това той пита кой води предаването.

– Аз го водя.

– И гарантирате, че друг няма да има.

– Да.

– Ако още един събеседник гоиде, все едно откъде е и какъв е, аз ще изляза.

– Аз поемам пълна гаранция, че ще сте само вие в студиото.

– Вас ще ви уволнят.

Пристига 2-н Мери Доганов на студио и се започва предаването. Слушателите се обаждат. Режисьор беше Георги Бучов. Той прослушваше слушателите веднъж, за да провери нивото на линията, и второ, защото никога не съм допускала крясъци в ефир, все пак това е предаване на Българското национално радио – може да има емоции, но крясъци, скандали, обиди – това не. И Доганов пита:

– Какво слуша вашият режисьор?

– Пуснете слушалките – и двамата сме със слушалки, – и ще чуете.

Следват обиди към мен... Той ме попита:

– Вие как издържате?

- На мен това ми е работата. Аз съм български журналист. Той слуша. Най-накрая стигаме до сакраменталната фраза. Казвам му:

- На мен ми харесва. Колко български владетели са слизали до Константинопол. И Фердинанд е искал да влезе на бял кон в града. Като ме подгони патриотарството и аз си мисля за такива неща. Предполагам, че с всеки човек е същото.

- Не - казва г-н Доганов, - България има нужда от живи пари, живи капитали. Те могат да гойдат от богатите ислямски гържави - петродоларите. Затова оттам минава, защото оттам ще гойдат парите.

- Извинявайте много, г-н Доганов, аз съм християнка и не познавам Корана, но доколкото на мен ми е известно, според исляма, според заветите на Мохамед, лихварството е смъртен грях.

- Няма нужда да говорим за лихварство. Залагат се територии и земи.

Аз това исках да ми каже...

- Значи парите трябва да гойдат тук, за да отплуват българските територии в ръцете на ислямските шейхове?

- Аз няма да говоря повече в това предаване. Напускам. Вие се гържите некоректно с мен. Тръгвам си.

...Слушателските мнения се обърнаха.

Оттам нататък, щом отидеха наши репортери в ДПС, питаха кой им е шеф и ако съм аз, отказваха да дават интервюта.

*С Татяна Панова разговаряха Диана Маринова
и Любомила Соленкова*

15 януари 2010

Революцията, докато пиехме бира

Адриана Попова

8.10.1988 г.

Шест дни, откакто съм в Прага. Чувствам се самотна. Далече съм от всички, които ме обичат. Опитвам се да се примиря. Не мога. Скарах се с Г.

По дяволите, ужасно скучно е да четеш старите си дневници. Изпитвам голямо неудобство, когато го правя и дори малко се изчервявам. По природа съм антиносталгик и почти всичко от миналото ми се вижда прекалено ретро, нелепо, неовладяно, все едно отварям прашна кутия и прахът поленва неприятно

Адриана Попова е завършила бохемистичния профил на специалността „Славянска филология” в СУ „Св. Кирил и Методиј Охридски”. В момента работи като редактор в списание „Ева”. В периода октомври 1988 - февруари 1989 г. тя е на преддипломна специализация в Карловия университет в Прага, заедно със споменатите в текста Христини (Христина Дейкова) и Гина (Гинка Бакърджиева). По време на описаните събития в командировка в Прага е и Владимир Пенчев.

по пръстите ми. Иде ми да си сложа ръкавици, докато прелиствам страниците, които съм писала по време на специализацията си в Прага преди 20 години.

26.10.

Наближава 28.10., който от мазу година отново е státní svátek Československa - 70 години от създаването на Чехословашката буржоазна република. Във въздуха се чувства някакво напрежение, говори се за предстоящи вълнения на Вацлавака. Владо Пенчев обаче

беше скептично настроен, смята, че резигнацията е по-силна от желанието за протест.

27.10.

На Вацлавака имаше официално честване на 70-ата годишнина. Сякаш всички чехи бяха излезли по улиците. Хората бяха страшно възбудени, заяждаха се с полицаите, които бяха завардили определени улици, питаха ги дали не може да се мине, защо не може да се мине, възмущаваха се: „No, do prdele! To je sranda, co děláte!” Представям си, ако у нас някой каже нещо такова на полицаи...

Три дни празници, а имам чувството, че животът е спрял – какво ли ще бъде на Коледа. Случайно отворих „Устойчиви сравнения в българския език” на Веса Кювлиева, която чете Христаки, и там намерих интересни неща. „Втурнал се като манафин за гупе” – иска настоячиво нещо, търси.

28.10.

Снощи моята съквартирантка (**в общезнатието във Ветърник – б. а.**) имаше секс занятия.

В 14,45 имаме среща с Владо Пенчев на Mústek. Знаехме, че за 15 ч. е обявено (и чрез позиви) началото на антиправителствена демонстрация. Според западни радиостанции вчера вечерта са били извършени обиски и арести на някои от по-видните опозиционери. Към 15 ч. на Вацлавака имаше страшно много народ. Под св. Вацлав се беше събрала групата на открито протестиращите – бяха около 100 души, един възрастен мъж се беше покачил на нещо по-високо, говореше, но ние не го чувахме. Хората на Хартата викаха: „Масарик, Масарик”. Чехите отстрани съчувствено наблюдаваха, скришом снимаха. Имаше и доста чужди журналисти, хора от телевизията, любопитни немски туристи. В един момент полицаите се раздвижиха, започнаха да изтласкват народа и да притискат Хартата. Бяха с бели каски, с предпазители на зъбите, прозрачни

цитовете, папки, водеха и кучета. Заг тях тръгнаха пожарникарски коли.
Хартата закрепя: „Svět nás vidí!”. Стана нещо като ръкопашен бой, започнаха да ни поливат със силни струи вода, които едва не пометоха един фотограф, покачил се на втория етаж на една сграда, за да снима отгоре. Опитахме да се скрием в пасажа Lucerna, но струите ни откриха и там. Владо Пенчев дори пострада – намокриха го. В един миг настана паника. Чуваха се гласове „klidně, klidně”. Чехите около нас коментираха, че вече им е ясно как е дошъл фашизмът в Германия. Подиграваха се на полицаите, че разхищават водата.
Пихме кафе в Slavia – да се поуспокоим.
Навън все още беше горещо. Прехвърчаха пожарни. Едно малко момченце, покачено върху раменете на баща си, плачеше, виждайки как полицаите бият хората на Хартата. Народът се озлоби, полицаите също. Целият център беше преграден и пълен със затворнически коли. Едва към 21 ч. нещата се поутоляжиха. Ние междувременно пихме бира U kotvu. Разделихме се с Владо Пенчев, в сряда той си заминава за София.

Така е, революцията трябва да се преглътне с нещо – кафе, бира, според времето и мястото. Нали не си мислите, че след като на 14 юли 1789 г. санкюлотите превзели Бастилията, не са отишли в близките кръчми да го поляят.

3.11.

Един месец в Прага. Странно. Чувствам се нормално. Вчера бяхме на Rock v Lucerně. Сборището беше много разнородно. От ню уейв през хипи, за да се стигне до съвсем гелнични физиономии. Първа свири ъндърграунд групата Echt. От нея ни остана една песничка, която цял ден „въртим” с Христаки: „Já jsem nevinněj, nemám se čeho bát.” Публиката беше въодушевена, за което спомагаше и алкохолът, който се продаваше в залата. Бих отишла пак.

С по-малко пуловери по възможност.

4.11

От посолството ни гадоха за попълване личен картон. Точка номер 18 беше: В кои дейности на организацията желаете да участвате. Отговорих: В убеселенията.

9.11.

Друго забавление са „конверзациите“ на пан Скршиван в Университета. Те са нещо като енциклопедия на чешкия живот. В тях има всичко: хомосексуализъм (доста разпространен, с 2 нелегални клуба в Прага, единият срещу Laterna Magica), наркомания (лепила, почистващи средства, прахчета – изобщо много малко квалитетни наркотици и голяма смъртност), проституция (в Прага били едни от най-евтините момичета, количеството на клиентите достигало и до 30 души на нощ), AIDS (малко информация въпреки голямото количество заболели, 4 починали, употребата на презервативи не е нараснала), престъпност (Kolín, Žižkov, смъртната присъда е чрез обесване, допреди време затворниците се превъзпитавали, като рисували плакати като „Свобода, мир, равенство – същност на социализма“), случай в метрото – някакъв младеж се хвърля върху релсите, машинистът го вижда, натиска спиращките и успява да спре на метър от него, излиза, хората му ръкопляскаат, навежда се към младежа, ставай, успех да спра, а онзи долу вече бил мъртъв, с разбит череп.

Оказа се, че онова съоръжение се нарича vodní dělo. Струята му може да пробие 40 см бетонна стена.

10.11.

Ужасно е, че нямам писма. Ужасно е, че за целия си живот една пчела събира по-малко от половин килограм мег. Запитали Радио Ереван: Четат ли се писмата на

съветските граждани? По принцип не, отговорило
радиото. Но по правило писмата с политическо
съдържание не се доставят на адресите.

17.11.

Говорих току-що с Гина. Разказа ми потресаващи неща.
Днес е получила писмо-експрес, пратено от България на 4.11.
и пристигнало в Прага на 17.11. Следователно някъде тук е
е бавило една седмица! Тя подозира, че четат
кореспонденцията ѝ. Аз вече също.

22.11.

Докато Владимир Кршиж бил в България, всеки ден му
пишели от Париж, на чешки. Въпреки това получавал
цялата си поща в сряда. Изглежда специалистът с чешки
идвал само във вторник. Как ли изглеждат хората, които
четат чужди писма?

28.11.

От България се върна Роси, разказваше ужасяващи неща.
Положението е по-лошо от всякога – няма съвсем, ама
съвсем нищо освен опашки... за хляб, картофи, яйца.

12.12.

При последното раздаване на чаршафи в общежитието
получих един с две малки дупки.

21.12.

Прага тъне в кръв. По улиците безмилостно биват
избивани стотици шарани.

14.01.1989

С Христакци излизахме. По центъра имаше много полицаи.
Готвят се за утре. Ще се честват 20 години от смъртта

на Ян Палах. Говори се, че някой се готвел да се самоизгори. Утре ще е първият ден. Боже!

16.01.

Вчера към 14 ч. бяхме на Вацлавака с група монголци. На Můstek имаше доста хора. Една част от тях свиреха, при идването на специалния отряд изръкопляскаха. Полицаяте от време на време подкарваха някого към стоящата наблизо затъкачка. Освен специални части – 15-16-годишни момчета, се появи и vodní dělo, което започна да пръска. Тълпата побягна... Настъпни моментна паника. Около нас се викаше „Gestapo“ и „Svobodu“... Ние се скрихме в кафенето U parlamentu. Управителят му го заключи и ние гледахме отвътре как доброволците в сиво ловят хора. После чухме, че Вацлавакът вече се казвал Jakešovu Lázn – горе къпели, а долу разтривали.

17.01.

Демонстрациите на Вацлавака продължават вече трети ден. Гледахме новините. Съобщенията за събитията бяха поместени между справка за количеството на грабливите птици в Източна Чехия и отчет за производството на болтове.

22.01.

Отдавна бях забелязала едно странно явление. В ранния следобед на различни места в пражкото метро се появява опашка от стари хора. Тази опашка не води за никъде – през нея няма гише, тезях или каса. Скришван каза, че тези стари хора чакат камелотите, които към 15 ч. започват да продават Večerní Praha. Че за много от тях това е единственото развлечение за деня. Там се завързват познанства, там говорят помежду си. Ако някой от тях един ден не дойде на опашката, значи е умрял.

23.01.

Един от задържаните покрай антиправителствените демонстрации на Вацлавака е бил съден преди за крадене на кокошки в Либерецкия край. Присъствието на много младежи на площада се обяснява със спагналото ниво на възпитателната работа.

И така нататък, и така нататък, докато Нежната революция от малка снежна топка, затъркаляла се по Вацлавака, не се превърна в голяма лавина, която помете комунизма от Чехия. Сега, когато прелиствам спомените си с бели ръкавици и малко ирония, си давам сметка, че и свободата, както и несвободата може да бъде банална. В това поне се убедих за изминалите 20 години. В Прага по Коледа сигурно отново избиват шарани и стискам палци количеството на грабливите птици в Чехия да се е увеличило, а кражбите на кокошки в Либерецко да са намалели. За болтовете не ме е грижа чак толкова. Може би отново има самоубийци в метрото и машинисти, които въпреки това отчаяно натискат спирачките. Не знам дали има смисъл във всичко, което ми се наложи да науча за тези години. Но знам, че между баналната несвобода и баналната свобода има тънка червена линия. За себе си я наричам „Já jsem nevinnej, nemám se čeho bát“. И за пръв път истински я видях някъде там, в Прага, през една зима, започнала през октомври.

„Другарите“ заменихме с „госпога“

Валери Горчаков

Г-н Горчаков, как разбрахте за оставката на Тодор Живков?

Вечерта на 10 ноември 1989 г. чухме по радиото, че започва излъчването на извънредни новини в 18 ч., което беше необичайно за онова време, тъй като всичко беше предварително указано и изненади не можеше да има. Чухме, че на пленум на ЦК са махнали от поста първия секретар на Българската комунистическа партия Тодор Живков. Беше ми много странно, невярващо, все едно говореха за някаква група гържава, сякаш не се случва тук в България. Беше ми едновременно интересно и леко страшно.

Итахте ли преди това усещането, че това може да се случи?

Не. Точно в този смисъл, не. Преди това се говореше за побоите при градинката на „Кристал“, за Екогласност, за Инициативния комитет в Русе. Нещо витаеше. Нещо ставаше. Но някак много отдалечено. Когато започнаха да стават събитията в Чехия, Германия, Унгария, Полша, след това и в Румъния и информацията постепенно започна да идва до нас, се разбираше, че нещо става, но какво точно...!? Все едно някой друг го правеше, не за нас, не с нас. Ние, както винаги, нещо отстрани, нещо чуваш отнякъде, но не

взимаш дейно участие. И то така се оказа. За мен беше един преврат. Както и след това се потвърди, че самите комунисти са го планирали отдавна и направили, за да източат

---

*Валери Горчаков е звукотехник на
мобианна радиостанция в*

*Българското национално радио. През
1989 г. е на 28 г. и има почти 8
години трудов стаж.*

гържавата. Не че и преди това не са я източвали, но сега съвсем законно го направиха, взеха си парите. Оказа се, че няма пенсии, няма никакви фондове. Оказа се, че всичко, което е обещавано да се направи, е един голям мехур. То и сега така си продължава. Така че ефектът е почти никакъв.

Какво точно стана на 10 ноември 1989 г. и непосредствено след това?

На самия 10 ноември – не, нищо не се усети. После, след половин – една година започна да се усеща вече липсата на централната власт, липсата на храна, липсата на електрическа енергия – големите „гискотеки“. Точно тогава ми се роди син и беше много тежко, защото нямаше ток, а ние сме на бойлер, нямаше храна... По няколко дни не сме спали с жена ми, за да се редим по опашки и да вземем нещо, каквото донесат за храна, не каквото ни трябва. Има сол, сол взимаш. Има кисело мляко – кисело мляко взимаш. Това бяха нещата – купонна система, неща, които съм чувал от моите баба и дядо, че ги е имало по време на войната (Втората световна война – б. м. А. С.). По време на войната са давали купони, ама са давали купони например за едно кило месо на 15 дни, 1 хляб на ден и т.н., за да не се спекулира. А при нас въобще нямаше нищо – празни магазини и ако се докараше нещо, се изчакваше да се разтовари и всеки се нахвърляше и взимаше колкото може. Спомням си, че в стола на Радиото чакахме да се докара нещо за ядене. И например казваха, докарали са кренвирши и пише „Кренвирши 200 лв.“, докато стигна до касата, цената се сменяше 3 пъти.

Всичко беше толкова несигурно и неясно, но в един момент претръпваш. Спираш да си правиш каквито и да е планове. Но всички очаквахме и лично аз приветствах промяната, защото си мислех, че привилегиите, които тогава имаха хората от властта, предимно от ЦК, партийните функционери, ще се премахнат и на тяхно място ще дойдат млади, нови, некорумпирани хора и ще направят

нещо за държавата. С премахването на чл. 1 на Конституцията за ръководната роля на Комунистическата партия надеждите се засилваха. Но напротив, след това още повече се задълбочиха нещата. Вместо да става по-добре, стана много по-зле. Даже тогава някъде след 10 ноември в новините чух, че английски социолози в свое изследване казват, че при една такава промяна ще трябва 20-25 години, за да се промени нещо. Тогава това ми се струваше много смешно, защото смятах, че се махат тези от ЦК и идват добрите, и нещата за няколко месеца се оправят, защото ние си бяхме свикнали с безплатно образование, безплатно медицинско обслужване. Но всичко това после ни излезе през носа, защото за едни наистина беше безплатно, а за груги, както и сега, трябваше да плащат.

Като звукооператор в МРС изпращали ли са ви на някои от последвалите събития?

След 10 ноември съм бил на почти всяко събитие с колата за осигуряване на преки включвания. Тогава бяхме единственото радио в България (още се слушаха Би Би Си, „Гласът на Америка“, Радио „Свободна Европа“, иначе информация най-много се получаваше от БНР). След това постепенно започнаха да пробиват гругите медици, направени уж с честни пари, и като че ли влиянието и уважението на Националното радио започна да се загубва на фона на всички останали радиа. Тъй като дотогава не е имало такива, хората се втурнаха да слушат тях. Бях на най-големия митинг в началото на промените на пл. „Александър Невски“, на най-големия митинг на СДС на Орлов мост на Цариградско шосе, на посрещането на Симеон Сакскуборгзотски, на нощните барикади, на подпалването на Партийния дом и груги. Най-яръкят ми спомен е от митинга на СДС на Цариградско шосе, когато всичките тези хора се бяха събрали чак до възвишението след Плиска. Бяха пълно

човек до човек, над 1 милион души. Тогава усетих, че хората искат наистина нещо да променят. Другите митинги бяха обикновено пред „Александър Невски”. Там не виждаш цялото множество и не добиваш реална представа за истинския брой на хората, които присъстват. Аз бях на самия Орлов мост. Оттам, като погледнеш това множество със сините знамена, значките, еуфорията, усещаш вече, че това не е просто маса, а политическа сила. След което много ме беше яд, когато предаде властта Филип Димитров и сие, които почнаха да се гърлят. И тогава ми стана ясно, че „Преоблякъл се Илия, като се погледнал, пак в тия”.

Какво беше отношението към вас като служители на БНР по време на споменатите събития?

На митингите имаше винаги репортери, които взимаха интервюта. В ефир излъчваха най-важните неща. Всички министър-председатели и значими политици са се качвали в колата ни на важни събития и са излъчвани техни изказвания. Андрей Луканов се държеше много любезно, възпитано, без да се прави на интересен. Филип Димитров – малко свойски, малко денди го раздаваше. Чавдар Кюранов като партиен идеолог много често даваше обяснения за случващите се неща в страната. С Иван Костов няколко пъти правихме интервюта. Спомням си веднъж една репортерка го пита: „Г-н Костов слушахте ли радио?” и той отговаря „Аз нямам радио”. Как да го питаеш за някое предаване или изказване по радиото, след като той не го е слушал. След това с Ренета Инджова, Сефан Софийски, Беров. Всички бяха любезни. Но в началото нямаше и други радиа.

Но въпреки това добро отношение от страна на политиците и ние сме били затруднявани. Не ни пускаха на някои места, защото като се чуе Национално радио, се разбираше институцията, която обслужва властта. Имаше барикади и самите стачници не ни пускаха, защото казваха, че сме държавни, казионни и т.н., а това се

отъждествяваше тогава с комунистическото. Ние си бяхме сложили сини лентички, за да покажем, че сме техни съмишленици, само и само да ни пускат. Интересно беше! На погналването на Партийния дом не бях по работа. Отидох, след като видях по новините какво става. По този повод се сещам и за събитията от 1997 г. през парламента, когато там бяхме с един колега. Когато хвърляха гумки и ни обгазиха, и щяха да ни бият. Тогава ми направи впечатление, че повечето от хората сегяха и гледаха, но имаше една групичка от не повече от 20-30 момчета, които изглеждаха като дрогирани, защото в онзи студ бяха с ризки с къс ръкав, с един стъклен поглед, а вече по това време знаехме за това какво представляват наркоманите, как изглеждат. Те принадлежаха към групировка, която беше близка до властта, и просто е било поръчано да правят провокации и да направят това нещо.

На много места сте били с репортерската кола. Усещате ли още през 1990 година някаква разлика в хората, между града и селото, както го противопоставят?

Не. Инерцията беше такава, че след 10 ноември, докато мина зимата, нещата си вървяха, както си беше при комунизма. След това дойде сеутбата, бяха планирани много неща и те прогължаваха да си вървят. Чак на първата година, първата демократична зима, започнаха проблемите. Започнаха да липсват различни неща. Едните не можеха, другите не искаха. Стремяха се да загържат властта. И в тази борба най-много страдаха обикновените хора, защото тогава започнаха проблемите с тока. Дойде и правителството на Филип Димитров. На мен ми беше чудно как така един министър избяга в Америка – Стоян Ганев. Все пак той беше от СДС, което би трябвало да е демократично, най-доброто, най-правилното. Вътрешни борби, ежби, а след това всеки казва: аз бях най-прав. В самите хора не можеше да се очаква да настъпи толкова бързо промяна, защото повечето от нас са живели през

тези 50 години, през които беше комунизъм. Ти си се родил при този строй и за теб нищо друго не съществува. Само чувахме, че някъде има нещо друго, но животът ти минаваше тук. Свикнал си. Трудно е да се пречупиш. Нали виждате че и сега е така. При възрастните възпитанието не им позволява да са по-различни. Може да приемаш това, което е в момента, но вътрешно си убеден, че другото е било по-добро. Особено това се наблюдава при хората от провинцията. На места дори управленците са си същите, без значение дали са комунисти, дали са седесари, дали са от НДСВ. Хората ги интересува къщата, да може земята, която са му върнали, да я изкопае, да изкара нещо, да се прехранва, да има някаква пенсия. Обикновените неща... Например едни пенсионери от Англия, от Германия, от Занзибар могат да си позволят да гойдат тук с една десета от пенсията си, да пристигнат със самолет, да почиват в най-хубавите хотели на Черноморието, да ядат и да пият на корем и това да му струва 200 паунда. А за нас е невъзможно! Дори и за такива, които работим (да не казвам тук каква ми е заплатата), да не можем да си позволим да отидем дори на нашата станция на Черноморието. За заплатите не говорим, защото е като в онзи стар виц:

„Заплатите няма ли да ги вдигат?”

- Е, не може всичко да се вдига другари. Ще изчакате малко - сега цените, пък заплатите по-накрая”.

И сега е същото, само гето „другарите” заменихме с „господа”.

*С Валери Горчаков разговаряха Диана Маринова
и Люботила Соленкова*

18 септември 2009 г.

Просто се радвахме на свободата

Диана Маринова

Може би вече почти всичко се написа за онези дни преди и след 10 ноември 1989 година. Много от основните участници в събитията тази есен отново се върнаха към тях. Обаче всеки си има своя спомен, дори и най-редовният гражданин. Дали са важни тази спомени? Може би, защото редовите граждани на републиката трябваше да изстрадат, създадат или просто преживеят така наречения преход. Все пак аз си давам ясна сметка колко всеки спомен е неточен и е много малка част от общия пъзел на една промяна – както и да я наричаме – преврат, нежна революция... Моят спомен е моето лично преживяване, без претенции за обективност. По това време бях редактор в Програма „Христо Ботев“ на Българското радио. Бях част от екипа, който подготвяше известното предаване „България – села и документи“. Още преди да постъпя на работа беше взето решение обект на предаването да бъдат събития преди 9 септември 1944 година и от по-далечното минало, както и личности, загинали преди тази дата, също така и големи български владетели, книжовници от

Диана Маринова е завършила специалността История в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Кирил и Методи“ в Охрид. Работи като редактор в Българското национално радио.

Средновековието до новото време. Пак повтарям, условието беше това да са хора, оставили следа в историята, културата и науката, но вече не сред живите. Поради тази причина аз не се занимавах пряко с политически процеси и личности.

Въпреки това аз бях част от един голям колектив. Две-три години преди промяната дойде делегация от Московското радио. Те имаха срещи в различни градове на страната по линията на българо-съветските дружества. Моята задача беше да записвам на касетофон разговорите и да им предавам касетите. Българите питаха за всичко, политиката на промяна и гласност, каква е разликата между Горбачов и Елцин, който точно излизаше на политическата сцена и т.н. Една година по-късно пак дойде подобна делегация и мен отново ме накараха да ги придружавам. На въпроса, защо са избрали отново мен, ръководителят, който бе наблюдаващ от страна на Московското радио радиостанциите в социалистическите страни, ми отговори: „Ти не пишеш.” (Може би някоя са изпращали отчети до МВР.) Това откровено ме изненада, какво да пиша и защо, нали сме братя по съжба, както се наричаше тогава. А и никой не ми бе поускал да пиша каквото и да е било обяснение, разбира се, и аз самата по собствена инициатива не съм го направила. После ми се поясни, че съвестно съм предавала всички касети със записи. В последните години от ЦК на БКП и съответния отдел, ръководещ медиите и пресата ни беше наредено да направим предавания за репресираните и загинали българи в Съветския съюз по времето на управлението на Сталин. Но едновременно с това имаше забрана определени известни учени и журналисти да бъдат излъчвани по радиото, примерно Стефан Продев, проф. Николай Генчев, д-р Желю Желев и др. Започвах промени, всеки го чувстваше. Тогава излъчихме едно предаване със спомените на Георги Чанков, който преди това бе почти зачеркнат от историята. Дори когато отидох да го запиша, той ме посрещна с думите: „Искам да видя този журналист, който се е осмелил да дойде при мен. След смъртта на жена ми, за да не я свързват с мен ѝ смениха името. Дори в полицейския протокол е написано Йорданка Чанкова, а не Николова.”

Всичко това показваше, че ще настъпят промени и те не могат да бъдат вече спрени. Много си представяха промяната просто със смяната на Първия (Тодор Живков) и някаква промяна на системата. По-точно си представяхме и говорехме отново по навик за съветския модел – перестройката. На самия десети ноември малко преди официалното оповестяване на свалянето на гр. Тодор Живков за това се разчу, но всеки го шепнеше по ъглите и коридорите. Някак след толкова години просто не бяхме сигурни и се страхувахме. Първата реакция бе просто радост. Всички се почувствахме свободни, няма да има вечни шефове и назначения от ЦК. Няма да се чакат пленумите, които да ни очертават съдбата. Сега ще си я определяме сами, как – всеки си го представяше посвоему. Доста от обикновените хора приличаха на деца от детска градина, изпъзнали се контрола на учителката и сега... Някои веднага помислиха за собствен бизнес, без да са наясно как ще тръгнат и с какъв капитал, затова и доста просто фалираха. Други успяха да си осигурят необходимите средства по различни пътища. Това роди и слуха за куфарчетата, говорен под сурдинка, а напоследък гласно, но нито твърдо потвърден или отречен. Никой не представи ясна визия за приватизацията на народното стопанство, само се повтаряше, че имаме много неефективни и технически изостанали производства. Но не мислехме за това. Просто се радвахме на свободата, която се проявяваше в митингите и свободата на словото. Започна подготовката и на първите парламентарни избори. Гилдията се опитваше да представи всички гледни точки. Тогава се питах, защо например новопоявилният се синдикат „Подкрепа” се държеше като политическа партия, при положение, че промяната вече се случва. Аз продължавах да работя за предаването „България – деля и документи”. Някъде през пролетта излъчих материал,

посветен на кръглата годишнина от написването на фейлетона „Угасете свещите”. Бях порицана, че правя много интелигентски внушения. После – с появата на съмненията за манипулиране на изборите – схванах подтекста. Друга колежка пък направи цял цикъл в предаванията си с откъси от фейлетони на Алеко Константинов. В деня на изборите, часове преди обявяването на резултатите, като репортер трябваше да обиколя основните предизборни бюра. Направи ми впечатление, че почти до стотни от процента се знаеха резултатите. Това още в 17-18 часа навечер. Ярък ми е споменът от пожара в Партийния дом. Как само народът радостен изнасяше луканки, телевизори, дори тоалетна хартия. На другия ден, когато моите колеги ме попитаха, не се ли радвам, че е изгорял „символът на мрака”, аз само попитах какво стана с архива, изнесоха ли нещо от него. Всички се умълчаха.

Политиците говореха предимно за политическите промени, а за икономиката нямаше ясна визия, само спорове, шокосен преход, плавен и т.н. Кръгла маса, много спорове и гладът на Лукановата зима. В Радиото – смешни сцени. Събрание в една от залите, обявяване на новите възгледи на демокрацията, колега сваля портрета на Тодор Живков. Идва в стаята, носи го щастлив. Възрастна колежка го пита: „Ти погледна ли на обратната страна какво има? Месингова пластина. И какво пише на нея? Числа! Да, това е инвентарният номер. Ти не можеш да го вземеш така, това е собственост на Радиото.” И той отиде и тихо го окачи обратно. Всички бяхме малко или повече и радостни, и объркани. Вълнувахме се от изказванията на новите политически лица на Кръглата маса. Какво и как ще се реши и промени. След пет години на пресконференция по повод петгодишнината от Кръглата маса се бяха събрали повечето от основните участници в нея. Почнаха да обсъждат какво се е случило и какви се били грешките. На

мой въпрос, защо, като са искали, не са създали реален център, който да балансира емоциите и начертае пътя на развитие, те не тръгнаха да отговарят, а просто се скараха. След това просто ме нападнаха мен, но колегите от медиите се обединиха и ме защитиха. Така пресконференцията от час продължи два и половина в спорове и реплики.

Виждах в радиото и новите лидери, на някои симпатизирах, други не приемах, като всеки човек. Изредиха се правителства, стачки, студентски и общи. Митинг, младежи, ученици, отзад възрастни жени, които не могат да видят кой е на трибуната. Популярен беше лозунгът, „Кой не скача, е червен”. Възрастните жени се замислят, уговарят се и хорово се провикват „Кой не клекне, е червен”. Всички клякат. Така виждам кой е на трибуната. Няма да забравя, когато през пролетта на 2001 година преди поредните парламентарни избори срещнах в Радиото земеделския водач Милан Дренчев. Плащаше, за да си запишат предизборно обръщение. Вече не беше от основните политически лица. Поздравихме се. Той само ми каза: „Момиче, момиче, ние дадохме път на следващите, защото смятахме, че сме неподготвени за политически лидери, но не си представяхме, че ще стане точно това.” А при един от записите, когато с колежка записвахме спомените на племенницата на Никола Мушанов, тя разказа, че когато го е посещавала по време на заточението му, той е казал, че този режим ще падне, но ще има ли подготвени политически лидери, които да поведат българите след това. Успехите на тези години, както и несполуките тепърва ще се оценяват, но в моето съзнание са останали тези ярки спомени. Така професията ми помогна много неща да осмисля и видя по свой, различен начин.

23 септември 2009

Sametová revoluce

Jako historik zkoumající rozvoj současné doby s jakými pocity a náladou jste sledoval události ve Východní Evropě v letech 1985-1989?

Moje generace byla ovlivněna demokratizačním procesem „Pražského jara“ a sovětskou okupací z roku 1968. Mně bylo v roce 1968 čtrnáct let, své dospívání a mládí jsem prožíval v dusném ovzduší Husákova neostalinského režimu tzv. normalizace, který dusil jakýkoliv svobodný projev. Nástup Michaila Gorbačova a jeho přestavbu, která byla velmi blízká reformnímu hnutí v Československu v roce 1968, přivítala moje generace a samozřejmě i já osobně, s velkými nadějemi.

Co jste čekal, že nastane po událostech z druhé poloviny listopadu r. 1989 v Československu? Zúčastnil jste se jich? Tušil jste vůbec, že Miloš Jakeš – generální tajemník KSČ tak rychle ode-

Ян Рижлик е професор по съвременна история във Философския факултет на Карловия университет в Прага, Чехия. Защитил е дисертация на тема „Фолклорна и нефолклорна култура“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Чете лекции по чешка, словашка и чехословашка история. Автор е на редица книги, сред които „Етнос и фолклор“, „Чехи и Словаци в 20. столеті. Česko-slovenské vzťahy 1945-1992“, „Чехи и Словаци в 20. столеті. Česko-slovenské vzťahy 1914-1945“, „Дějiny Bulbarska“.

jde?

Měl jsem četné kontakty v Polsku a byl jsem svědkem, jak se tam komunistický režim postupně od jara 1989 hroutil. Pak přišly první částečné svobodné volby a totální porážka komunistů, politické změny v Maďarsku, masový útek východních Němců nejprve přes Maďarsko a pak přes Prahu do Spolkové republiky Německa a konečně pád berlínské zdi. Bylo jasné, že se komunistický režim musí brzy položit i v Československu. I v Československu už od roku 1988 probíhaly

opakovaně demonstrace proti režimu Husák-Jakeš, který byl všeobecně nenáviděn, protože toto komunistické vedení se dostalo k moci na hlavních sovětských tanků a jen s jejich pomocí mohlo vládnout. V lednu 1989 jsem se zúčastnil tzv. Palachova týdne, týden trvajících demonstrací při příležitosti dvacátého výročí sebeupálení Jana Palacha. Zúčastnil jsem se i oné památné demonstrace 17. listopadu 1989, kterou brutálně rozehnala policie. V listopadových dnech jsem spoluorganizoval stávkou v Zemědělském muzeu při Ústavu vědecko-technických informací v zemědělství. Tam jsem také organizovali místní odbočku Občanského fóra, jehož jsem se stal mluvčím. Současně jsem se dal k dispozici stávkovému výboru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde jsem v letech 1974-1979 studoval. S bratrem a mojí maminkou jsme dali stávkujícím studentům k dispozici naše auto, ve kterém rozvázeli letáky a také vozili řečníky na veřejná vystoupení. To auto bylo při srážce těžce poškozeno, ale nelitovali jsme toho. Tehdy bylo mezi obyvatelstvem obrovské nadšení a každý byl ochoten přinášet oběti. Pokud jde o Miloše Jakeše, každému bylo jasné, že bude muset odejít stejně jako prezident Gustáv Husák, protože oba byli spjati se sovětskou okupací a následným režimem normalizace. Přiznám se ale, že jsem nedoufal, že to půjde tak rychle.

Myslel jste si totiž, že SSSR zasáhne do těchto událostí?

Ne. Poté, co SSSR nezasáhl ani v Polsku, ani v Maďarsku, ani v NDR a nechal padnout Živkova v Bulharsku bylo jasné, že sovětská vojska, která v té době už jednadvacet let okupovala naše území, zůstanou v kasárnách.

Očekával jste, že dojde k rozpadu Československa a Česká a Slovenská republika budou dál existovat jako samostatné státy?

Přiznám se, že jsem byl již v osmdesátých letech skeptický k možnosti dlouhodobé existence Československa. Žil jsem v osmdesátých letech na Slovensku a viděl jsem, že Slovákům se stala federace příliš těsnou. Možnost vzniku samostatného Slovenska jsem nevyločoval. Na druhé straně jsem nepředpokládal, že k rozpadu Československa dojde tak brzo.

Jak byste charakterizoval způsob, kterým se během posledních dvaceti let Česká republika vyvíjela? Mohli bychom dnes tvrdit, že transformační procesy skončily a že jsou všechny demokratické zásady už zcela vžité ve veřejném a politickém dění České republiky?

V Čechách je normální, že za každého režimu lidé nadávají na vládu a na politické poměry. Bylo tomu tak za Rakouska-Uherska, za první republiky, za komunistů a je tomu tak samozřejmě i dnes. Já osobně jsem spokojen. Máme dnes standardní demokratický kapitalistický stát západoevropského typu. A tento režim je přes všechny své nedostatky to nejlepší, co zatím lidstvo vymyslelo.

Která z listopadových událostí z r. 1989 na Vás zanechala nejsilnější dojem?

V listopadových dnech to byl nepochybně první týden po 17. listopadu, který vyvrcholil generální stávkou. Na druhé straně nemohu zapřít, že rozdělení Československa v roce 1992, byť jsem je očekával, jsem prožíval velmi těžce. 31. prosinec 1992, poslední den trvání Československa pro mne rozhodně nebyl dnem nějaké bujaré novoroční oslavy, ale prožíval jsem jej jako den smutku. Ale raduji se z toho, že česko-slovenské vztahy jsou dnes vynikající. Já sám vedle Univerzity Karlovy v Praze učím již třetím rokem také na Univerzitě sv. Cyrila a Metoda v Trnavě na Slovensku.

Sledoval jste vývoj v Bulharsku? Co si myslíte o změnách, které zde probíhaly?

Vývoj v Bulharsku jsem samozřejmě sledoval velmi pozorně. Když 10. listopadu 1989 padl Todor Živkov, bylo to pro mne i pro moje přátele velkou vzpruhou, ale současně nám bylo smutno z toho, že v Československu se zatím nic neděje. Jako bulharista mám radost z toho, že se Bulharsko vydalo stejnou cestou, jako Česká republika a Slovensko. Asi bych to neměl říkat, ale před rokem 1989 nemělo Bulharsko mezi Čechy a Slováky nejlepší pověst: bylo totiž považováno za příliš prosovětské, dokonce se o něm hovořilo jako o „šestnácté republice SSSR“. Dnes je tomu díky Bohu jinak: jsem rád, že nás dnes spojují stejné

evropské hodnoty, že jsme společně v NATO a v EU.

Jak byste hodnotil výsledky cesty, kterou se vydaly země Střední a Východní Evropy?

Uplynulých dvacet let přesvědčivě ukázalo, že kapitalismus a demokracie, založené na soukromém vlastnictví, individualismu a soukromé iniciativě jsou mnohem životaschopnější, než různé utopie, které se nakonec zpravidla zvrhnou v krvavé diktatury. Je proto dobře, že všechny země střední a východní Evropy tyto utopie opustily. Státy střední a východní Evropy se dnes v politickém ohledu neliší od států západní Evropy. Evropa je dnes poprvé v dějinách skutečně jednotná a sjednocená. Velkou neznámou je ovšem další osud Ukrajiny, Běloruska a především Ruska.

Co se s Vámi dělo v uplynulých dvaceti letech? Myslíte si, že by Váš život vypadal stejně, kdyby komunismus nezkrachoval?

V uplynulých dvaceti letech jsem se stal nejprve docentem a pak profesorem na Karlově univerzitě a současně doktorem věd a vědeckým pracovníkem Masarykova ústavu akademie věd České republiky. Kdyby komunismus nepadl, nikdy bych se ničím takovým nestal. V komunistickém Československu byla takováto místa rezervována jen pro členy komunistické strany a do té já jsem veřejně dvakrát odmítl vstoupit. Já jsem se nikdy svým nesouhlasem s myšlenkou komunismu netajil a musím poctivě říci, že jsem kvůli tomu kupodivu neměl před rokem 1989 nějaké větší nepřijemnosti. Ovšem, akademická dráha tím byla pro mne uzavřena.

Jak jste listopadové události hodnotil tehdy a jak je hodnotíte dnes?

Pro mne bylo největším pozitivem, že jsem po roce 1989 mohl svobodně cestovat po světě a přednášet, kde chci, a že jsem mohl psát knihy a novinové články, jaké chci. Prakticky veškerá moje publikační činnost je ostatně až z období po roce 1989.

Jaké termíny používáte při popisu předlistopadového a polistopadového období?

V české a slovenské historiografii je období 1969-1989 označováno jako „období normalizace“. Tento termín zavedli komu-

nisté. Rozuměli tím obnovení politického monopolu KSČ, tak jak je provedl v letech 1969-1971 Gustáv Husák. Termín se vžil a používám jej. Pojem „něžná revoluce“ vznikl v listopadových dnech roku 1989 na Slovensku a rozšířili jej novináři, podobně jako termín „sametová revoluce“. Termíny měly zdůrazňovat fakt, že při mocenském zvratu nedošlo k násilí. Používám termín „sametová revoluce“, protože se už vžil. Jinak ovšem nejsem stoupencem žádných revolucí a my sami jsem se v listopadu 1989 za revolucionáře nepovažovali. Každá revoluce, pokud ji chápeme jako násilný zvrat, je zlem, protože při ní teče krev. Představa revoluce jako „očistného ohně“, ze kterého jako Fénix z popela vzejde nový „krásný“ svět, zatímco vše staré a „shnilé“ shoří, ve mne vzbuzuje odpor. Jen duševně nemocným člověk, šílenec či psychopat si může přát něco takového. Já například vnímám jako jedno z nejproblematictějších období českých dějin husitství právě pro svůj revoluční obsah.

Jak reagují studenti když probírate listopadové události? Je těžko přednášet o tomto období dějin Východní Evropy?

Já vedu seminář nejnovějších dějin a mám v něm průměrně vždy asi deset až patnáct posluchačů každý rok. Zájem o toto období je velký. Mezi svými studenty jsem nenarazil nikdy na žádné obtíže.

С проф. Ян Рихлик разговаря Люботила Соленкова

11 ноември 2009

Поредното голямо изпитание за българския народ през ХХ в.

Искра Баева

Доц. Баева, с какво се занимавахте през 1989 г.?

Бях асистентка по съвременна световна история на проф. Милен Семков. Но през учебната 1988/1989 г. бях посветила немалка част от времето и усилията си на критичен анализ

Искра Баева е доцент по нова и най-нова обща история в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Кирилент Охридски“. Занимава се със съвременна световна история, по-специално с историята на Източна Европа през ХХ в. Има няколко книги, между които „Източна Европа след Стаалин, 1953-1956“, „България и Източна Европа“, „Тодор Живков“, „Българските преходи 1939-2005“ (с Евгения Калинова). Преподава съвременна история, история на Източна Европа, история на международните отношения в Историческия и Юридическия факултет и във Факултета по журналистика и масови комуникации на СУ „Св. Кирилент Охридски“. Специализираа в Полша и в Съединените щати.

на социализма. Тогава ръководех кръжок „Политическата система на социализма“, в която се събирахме преподаватели и студенти, преди всичко от Историческия факултет, но канехме колеги и от Юридическия факултет и от Института по история на БАН, за да обсъждаме различни проблеми (именно проблеми, а не просто теми) на социализма. В тази учебна година бях поканила за лекция и дискусии в кръжока такива близки тогава колеги и приятели като Димитър Луджев, Снежана Ботушарова, Стоян Ганев, Евгений Дайнов, самата аз направих цикъл лекции на тема „Полските обществено-политически кризи при социализма“. Наблюдател на

работата на кръжока от Университетския партиен комитет беше Снежана Начева (днес конституционен съдия).

В извънучебно време се занимавах с писане и разпространяване на декларации – напр. преведох полските споразумения от август 1980 г., в резултат на които се създаде „Солидарност”. Правих подписка в защита на уволнените професори от СУ, както и за българските турци. Последната подписка бързо беше иззета от Университетския партиен комитет и ме викаха, за да ми се карат. Партиен секретар тогава беше Матей Матеев, който е физик, а аз, вместо да се оправдавам, му обяснявах колко полезно за системата е това, което върша. Естествено, в тази обстановка беше участието ми в учредяването на Движението Гражданска инициатива. През октомври 1989 г. Вероника Николова от „Екогласност” доведе при мен Емил Кошлуков и ме помоли да му помогна да избегне повторното си влизане в казармата, след като беше излежал присъдата си и беше приет да следва английска филология. Свързах го с колеги от Юридическия факултет, но след 10 ноември проблемът се разреши от само себе си.

Като човек, изследвайки историческото развитие в най-ново време в Централна и Източна Европа, с какви настроения и очаквания наблюдавахте какво става там през 1985-1989 г.?

Там, ако под това се разбират социалистическите страни от Централна Европа, ставаха различни неща. Истински промени имаше само в Полша и Унгария, които внимателно наблюдавах, защото това е полето на научните ми занимания. В другите не ставаше нищо особено, като изключим осъждането на Вацлав Хавел, срещу което протестирахме. Но съм длъжна да припомня, че от 1987 до 1990 г. не само аз, а и цялото българско общество четеше преди всичко съветска преса („Литературная газета”, „Московские новости”, „Арзументы и факты”) и списания (най-популярен беше „Огонек”), както и „дебелите” – „Новый

мир”, „Дружба народов”, „Нева” и т.н. Това беше главният поток от информация, който поддържаше устоите на съществуващия в България режим на Тодор Живков. А не толкова вестите от Полша, които в българското общество винаги са се приемали с доза подозрение, че поляците „не искат да работят”.

Ако перифразирам едно тогавашно заглавие на г-р Желев, мога да кажа, че в тези години гоиде „великото време на историята”. Но не защото предстоеше да правим история, а защото голяма част от българите в захлас четяха исторически четива за станалото в Русия след 1917 г. Историята, по-специално съвременната, беше на мода! А това рядко се случва, днес например българите много повече се интересуват от далечното минало!

Как разбрахте за свалянето на Тодор Живков? Повярвахте ли в първия тотент, че това е възможно да стане в България? С какви очаквания приехте новината?

За свалянето на Тодор Живков разбрах на обед в петък, 10 ноември. Тогавашно ходех редовно на аеробика – всеки вторник и петък от 12 до 13 ч. Веднага след освежителната аеробика отивах в стола на университета „Яйцето” и в този ден още с влизането в „Яйцето” ми съобщиха новината за падането на Живков. От този момент започна бурното обсъждане, а вечерта, когато беше отворен ресторантът „Яйцето”, всички заедно се оказахме там – на една маса бяха Желю Желев, Димитър Луджев и други дисиденти, на друга ние – историците, на трета голяма маса бяха студенти, чужденци, дошли за някаква международна студентска среща. Това, което си спомням, беше, че „Яйцето” не затвори в 23 ч., както трябваше, а останахме до новия ден. Последният ми спомен е, че разговаряхме с Росен Карадимов, който беше шеф на Университетската комсомолска организация, а аз му обяснявах, че вече няма нужда да се занимава с глупости (комсомолски), а е време да се заеме с наука. Наистина

вярвах, че нещата ще се променят кардинално, но смятах, че за нас истинската промяна ще бъде възможността да се занимаваме с наука без цензура и ограничения. Не само повярвах, но и бях сигурна, че в България нещата се променят и ще се променят към по-добре. Не знаех точно какво ще последва, но радостта беше голяма и всеобща. Сега си мисля, че вероятно е имало и хора, които не са се радвали, но те не се виждаха никъде – в цяла София всички се радваха, поздравяваха се по улиците. Този ден и още десетина дни след това радостта беше голяма, както и вярата, че всичко ще бъде добре. Първите ми съмнения се появили на 18 ноември при първия свободен митинг. За да присъствам на него, накарах група колеги (Стайко Трифонов, Чавдар Найденев, Александър Лунин), с които бяхме на лекции с учители във Видин, да вземем рано сутринта самолета (тогава имаше такива) от летището директно отидохме на площада. Това, което ме смути, беше освиркването на Румен Воденичаров, който се обяви в защита на правата на българските турци. Като чу реакцията на публиката, той призова всеки, който е готов да защитава правата на човека, да вдигне длан нагоре (това беше знакът на Дружеството за защита на правата на човека). Аз вдигнах ръка, а две момчета до мен ми се развикаха: „Каква си ти ма, българка ли си!”

Как бихте определили акта от 10 ноември 1989 г. – като „дворцов преврат” или като реални промени, предизвикани от естествения ход на политическия живот у нас и в Източния блок?

Едва ли може да има съмнение, че това, което стана на 10 ноември, е „дворцов преврат”. Подготовката за свалянето на Живков е осъществена единствено и само в ръководството на БКП, без каквото и да било участие на българското общество. Ролята на обществото в тези събития е пасивна, да се радва, след като научава за станалото на пленума на ЦК на БКП. Не казвам, че българското общество през последните години на

социализма не се е събудило за протести под влияние на онова, което става в другите социалистически страни. Но българското дисидентство, а и протестният поенциал на българския народ е твърде далеч от критичната точка, която да го направи субект на прехода. И още нещо заслужава да се каже – възникването на българското дисидентство в началото на 1989 г. е под влияние по-скоро на съветското дисидентство, отколкото на централноевропейското. Близките българо-руски (българо-съветски) отношения важат не само за политическите ръководства, а и за обществото.

Очаквахте ли след 10 ноември 1989 г. да станат последвалите събития и България все още да се намира в преход, продължаващ 20 години – или по друг начин казано, време равно на почти половината от периода на социалистическото управление на страната?

Очаквахме, вярвахме и знаехме, че 10 ноември е само началото на промените, а не техният край, както вероятно са мислели партийните дейци, свалили Живков от власт. Времето до края на годината (1989) беше изпълнено с бурна дейност, насочена към трансформация на дисидентското движение в опозиционно. Повечето хора днес знаят, че СДС е създаден в мазето на Социологическия институт, но малцина имат представа, че предварителната договореност за създаването на опозиционния съюз беше осъществена в читалнята на библиотеката на нашия факултет по моя инициатива. Скоро след 10 ноември започнахме да организираме събрания за изготвяне на документи, а Гражданската инициатива търсеше помещение, където да провежда сбирките си. Тогава им предложих да ги правим в университета, където винаги има свободни аудитории, особено навечер. И когато се подготвяше обединението на опозиционните организации, им предложих да се съберат в нашата читалня (тя тогава беше на етажa срещу нашия, 29 кабинет). Допълнително благоприятно обстоятелство беше, че

това ставаше в навечерието на студентския празник 8 декември и читалнята беше празна. Длъжна съм също да кажа, че нашите библиотекарки безпроблемно се съгласиха да предоставят читалнята за тази сбирка.

Дали сме мислели, че преходът ще продължи толкова дълго? Разбира се, че не. Сигурна съм, че никои не е очаквал. Тогава пропагандирах сред студентите и някои колеги предупреждението на Ралф Дарендорф, че преди нещата да се нормализират, трябва да минем през „долината на сълзите”. Но бях убедена, че за нас трудният период ще бъде няколко години – около 5-6, че те ще бъдат достатъчни да преодолеем неминуемата криза. Само за Съветския съюз мислехме, че ще бъдат нужни доста повече години – 10-15. Но и през ум не ми минаваше, че преходът може да продължи повече от десетилетие. Всъщност той продължи 18 години, тъй като според мен българският преход завърши на 1 януари 2007 г., когато България стана пълноправен член на Европейския съюз. Защото тогава бяха реализирани и двете цели, формулирани в началото на прехода: парламентарна демокрация и пазарна икономика. Но така е в историята – никога предварително не се знае какво ще стане. И това е и най-хубавото, и най-лошото на човешкото развитие.

Кое от последвалите 10 ноември 1989 г. събития остави най-ярък спомен у вас?

Не съм сигурна, но като че ли най-голямо потресение ми донесе подпалването на Партийния дом. Беше толкова чудовищно да се гледа цялото това вандалство по телевизията! Когато другата сутрин отидох да видя какво е останало, картината беше ужасна. Но не по-малко странно беше мигновеното изчезване на Града на истината – палатковия лагер на площада между президентството и Партийния дом, бяха останали само камара боклуци. Тогава се готвеше XXXIX конгрес на БСП, а аз като представителка на Движението за радикална промяна бях в

комисията по устава и до 5 часа следобед работехме на последния етаж на Партийния дом, затова станалото ми изглеждаше толкова ужасно. При това редовно обикалях из Града на истината, в който се издигаха всякакви лозунги (най-странен ми се виждаше този: „Терористи за демокрация!“), имаше хора, които изглеждаха най-малкото странно, често се чуваха и различни истерични призови. Няма да забравя как Пламен Станчев и отец Амбарев казваха, че петолъчките от решетките на вратите на Партийния дом не им давали покой и им пречели да дишат свободно. Това беше най-емоционалното ми преживяване. От професионална гледна точка твърде много неща бяха изключително интересни – неколнократната смяна на партиите във властта, умението и неумението на новите политици да се справят с предизвикателствата на властта и много други. Щастлива съм, че имах възможност с очите си, а често и със собствената си дейност отвътре, от кухнята, да видя как се прави история.

Как бихте определили и оценили пътя, по който поема всяка една от страните в Централна и Източна Европа? Можеше ли България да извърви пътя на промените по-бързо и по-качествено, така че днес да живее с стандарта на страни като Чехия, Словакия, Унгария?

Пътят е един и същ, но европейските социалистически страни бяха по различен начин подготвени (в нашия случай – неподготвени) за него. Затова преходът в различните източноевропейски страни продължава различно време, а понякога в детайлите нещата се извършват и по специфичен начин. Наскоро бях в Полша и трябва да кажа, че там, разбира се, животът е по-уреден, но съвсем не е безпроблемен – нито в политиката, нито в образованието, нито в здравеопазването, нито в социалната сфера. И днешната разлика не е по-голяма, отколкото тя беше през 1978 г. – тогава живях цяла календарна година в Полша и можех да сравнявам живота там с този в България. Разликата си е разлика – тя беше немалка тогава, немалка е и сега. Но днес не

е по-голяма. Същото бих казала и по отношение на Чехия (тогава Чехословакия), а и Унгария, където съм била и преди 1989 г., и през последните години. Разбирам горчивината на нашето собствено недоволство, то е основателно, защото в страната ни не се живее лесно, а най-грозното е липсата на правила. Но не одобрявам желанието ни да обясним нашето разочарование от прехода само с неспособността на новите политици, без да се почувстваме съотговорни. Не мисля, че само ние не сме успели, докато те, „отличниците“, бързо и успешно са достигнали равнището на други в Европейския съюз. Това не е вярно и за тях. Проблемът е в това, че преходът беше революционен, което означава, че първо трябваше да се разруши предишната система, а едва след това да започне съграждането. При това граденето е много трудно в условията на глобализация и още повече при финансова криза. Нашите грешки са си наши грешки, но и преходът съвсем не е непрестанен възход, както ни се искаше преди 20 години.

Какво се научи с вас през последвалите 20 години? Беше ли възможно то, ако промените не бяха станали?

Нищо особено, гледах си работата, написах няколко книги и около 250 изследователски статии. Хабилитирах се, но основното беше преподавателската ми работа, която наистина обичам и никога не я прекъснах. А имах не една или две такива възможности – политическите ми ангажменти в периода от 1990 до 2005 г. ме сблъскаха два пъти с предложения да вляза в парламента и веднъж да оглавя създадената през 2007 г. Комисия по досиетата. Всеки път отказвах подобни предложения, защото за мен те бяха отклонение от професията. За историчка, каквато се смятам, всеки страничен ангажимент за повече от няколко месеца означава депрофесионализация, която трудно може да бъде преодоляна по-късно.

Дали професионалната ми кариера щеше да бъде същата, ако не беше преходът? Със сигурност тя щеше да изглежда по-

различно – най-малкото щеше да върви по-бързо, защото нямаше да си губя времето с политика. Но се радвам, че не стана така, защото преходът беше изключително полезен за професията ми. Благодарение на промените вече мога да казвам и публикувам свободно всички научни изводи, до които съм стигнала. Най-важното обаче е достъпът до архивите за съвременния период – на няколко стъпки този достъп беше разрешен, има още проблеми за по-близкия до нас период, но повратът е огромен. Затова не изпитвам носталгия, въпреки че от миналото са ми останали и много хубави спомени.

Как тогава оценихте задаващите се промени и как ги оценявате след 20 години?

Тогава, преди 20 години, не оценявахме събитията, а бяхме въодушевени и се включихме в тях с целия ентузиазъм, на който бяхме способни. Докато сега вече ги оценяваме, всъщност аз лично започнах да ги оценявам още през 1995 г., когато направих първото си сериозно историческо изследване на българския преход – „Българският преход след 1989 г. в исторически контекст”, публикувано в сп. „Исторически преглед” чак в началото на 1996 г. заради трудностите в издателската дейност по онова време. Сега оценявам българския преход като поредното голямо изпитание за българския народ през ХХ в. Изживяното през последните 20 години накара много хора от моето поколение да се убедят, че няма обществена система, в която да има само хубави или само лоши неща. Преди 20 години бяхме много по-оптимистично настроени, защото смятахме, че е достатъчно да се ликвидират гразнещите ни ограничения при социализма, за да постигнем свободите, богатия и задоволен живот, който виждахме по филмите или по време на екскурзиите ни в чужбина. С течение на годините обаче се убедихме, че и при социализма е имало хубави неща, а и при днешния капитализъм има много лоши, много по-лоши, отколкото сме предполагали някога –

платихме цената за идеализацията на капитализма. Но не мисля, че можем да избегнем изпитанията на прехода. Най-малкото, защото сме зависими от ставащото по-близо или по-далеч около нас.

Като историк какви термини използвате за периодите преди и след 10 ноември 1989 г.?

Ще отговоря накратко, тъй като в случая става дума за професионално отношение, което съм изразявала достатъчно често. Следвоенната история на България се развива в системата на държавен социализъм от съветски тип (естествено, пренесен от СССР). А преходът несъмнено е към капитализъм, съчетан с парламентарна демокрация. Българите не са доволни от постигнатото, но това се дължи на идеализацията и на двата строя, а и двата съвсем не са идеални.

Какво отношение сте срещали от страна на студентите към тези събития в преподавателския си стаж? С какви трудности се сблъсквате при преподаването си на този отрязък от историята на България и Източна Европа?

Студентите са част от българското общество, затова са подвластни на всички господстващи настроения в годините на прехода. Разбира се, студентите са и различни, с различни идейни и аналитични способности и нагласи. Може би най-интересно беше през първия период, когато студентите бяха силно емоционално свързани с каузата на СДС, а аз – след краткотраен флирт със СДС – се ориентирах към БСП. Не защото харесвах социализма, такъв, какъвто беше, а защото не бях и прогълждавам да не съм съгласна с капитализма, към който тръгнахме тогава. Въпреки различната си политическа ориентация не съм имала проблеми със студентите, като изключим една дискусия, организирана на 25 януари 1997 г. по време на студентските протести срещу опита на БСП да състави второ правителство след оставката на Жан Виденов. Тогава студенти, привърженици на СДС, ме поканиха на

диспут с Веселин Методиев, тогава депутат от СДС, за управлението на БСП. Дискусията беше в една от най-големите зали на СУ – 65 аудитория. Залата беше пълна и враждебно настроена – освиркваха почти всеки мой опит да им обясня какво се е случило през 1996 г. и какво очаква България през следващите години. Но все пак едно момче след края на диспута дойде при мен и ми каза: „Вие очевидно сте честен и умен човек, но защо сте в тази вредна партия БСП?“ Нямах как да не му припомня, че ако в годините на прехода всички сме от СДС, то ще повторим положението отпреди 1989 г. – всички в една посока. Винаги съм смятала, че за обществото е добре, когато има различни гледни точки и те свободно се изразяват и състезават.

Днешните студенти мислят доста по-различно. Мога да го кажа със сигурност, защото от 2007 г. правя анкети със студентите от различни специалности за тяхната представа за социализма. Анкетирала съм 152 студенти и мога да твърдя, че отношението на повечето от тях е балансирано – те вече могат да оценят както негативното, така и положителното и в обществото отпреди 20 години, и в днешното. За мен тези анкети са потвърждение, че съм си свършила работата добре, което ме прави щастлива. Не срещам трудности в преподаването на социалистическия период от историята на България и Източна Европа. А доколкото мога да усетя от реакциите, и на студентите им е интересно. Задавам ми много въпроси при всяка лекция.

С доц. Искра Баева разговаря Любомила Соленкова

7 ноември 2009 г.

„Всяко чудо за три дни, а сега сме в епохата на всеки три дни чудо“

Мария Велева

Проф. Велева, с какви настроения и очаквания наблюдавахте какво става в Източния лагер през 1988-1989 г.?

Мария Велева е професор по историография. Завършила през 1951 г. Московския държавен университет със специалност „История“. Още същата година започва работа като асистент по дисциплината „Нова българска история“ в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. От 1968 г. води курса „Българска историография“, който по-късно се преименува на „Историография“. Занимава се с принципите на историческото познание и с развитието на българската историческа наука, изграждането и дейността на редица учени: Димитър Страшилиров, Христо Гандев, Пьотър Бициали, Александър Бурмов, Спиридон Палаузов, Димитър Баагоев и др. Има няколко книги, между които: „Димитър Страшилиров. Историографски очерк“ (1972 г.), „Александър Бурмов. Очерк“ (1988 г.), „Българската съдба на проф. П. М. Бициали“ (2004 г.)

Интелигенцията по правило е опозиционна. Вярно, че са стабали и много лоши неща, че е имало репресии, но хората говореха и отрицателно за режима. Наричат го по много начини – комунизъм, социализъм. Напоследък се налага терминът „държавен социализъм“. Смятам, че е най-точният съобразно начина, по който беше устроено обществото ни. Толкова много се говореше против култа към личността. Разказвах се и вицове. Проявяваше се съпротива в различни области. На този етап от развитието на българския народ трябва да се посвети отделно задълбочено изследване. Например, когато станаха събитията в Чехословакия през 1968 г., ние в Историческия факултет на Софийския

университет защитихме нашите студенти, които бяха взели участие в различни акции. Мисля, че дори наказания не им наложихме. Това пак е вид съпротива. Разбира се, имаше и такива, които бяха осъдени да лежат и в затвора, но на тях не можехме да помогнем, защото те бяха хванати в момент на подготвяне и разпространение на позиви и бяха обект на разследване от милицията.

В началото на ноември 1988 г. ме срещна Вера Смилкова. Тя беше много активен човек, буквално измъкваше ръкописите на хората от чекмеджетата им, като казваше: „Дайте да ги отпечатаме”, „Трябва да се отпечатаат”. На нея се дължи и издаването на поредицата „Историческо наследство”. Смилкова беше много опозиционно настроена. Когато ме срещна, ми предложи да стана член на Клуба за гласност и преустройство. Аз веднага се съгласих. Тогава беше много модерна в целия соцлагер и основно в Съветския съюз идеята за преустройство, за реформи в социализма, т.нар. „перестройка”.

В България, вероятно както и в целия Източен блок, ние получавахме огромно количество съветска литература: списания, вестници, книги. Те се продаваха на много евтини цени. Тези издания често не можеха да се намерят в Съветския съюз и руснаци, които идваха в България, си купуваха от тук книги. Лично нашето семейство беше абонирано за пет или дори повече списания: „Новый мир”, „Иностранная литература”, „Огонек”, „Литературная газета” и др. Взехме си дори специално пощенска кутия, за да не ни ги носят в нашата, защото, първо, не можеха да се поберат всичките в нея, и, второ, за да не ни ги откраднат. В тях публикуваха всякакви статии на културна, обществена и политическа тематика. Много силна лавина от всякакви материали, свързани с темата за преустройството и гласността и против цензурата. Най-смешното е, че днес се говори, че тези комисии за цензура са необходими и сега, защото те освен политическата

пресявка, правеха и чисто творческа - подбираха тези произведения, които наистина имаха художествена стойност.

Искам да кажа, че въпреки воплите на днешните антикомунисти успяваха да се промъкнат много, чисто опозиционни произведения, материали, събития. Имаше пиеси и романи, например на Станислав Стратиев, които се превеждаха в Полша, поставяха се в театрите като много по-свободно показващи опозиционни настроения, отколкото техните собствени. Те минаваха по-лесно през тяхната цензура, защото идваха от друга социалистическа страна. Казват, че през 45-годишния период на тоталитаризъм България е била затворена страна, но това не е вярно. Тук идваха световни величини и не само музикалци, театралци, артистични, писателски и т.н. от Съветския съюз, но и от Западния свят.

Така, когато Вера Смилкова ми предложи да вляза в Клуба за гласност и преустройство, аз се съгласих, но поисках да науча каква програма имат. И тя ми даде - намирахме се между Народното събрание и паметника на Цар Освободител, беше слънчева утрин - един лист, написан на пишеща машина, с кратка програма или декларация за това какво представлява Клубът. Прочетох го и бях удовлетворена, защото там много ясно се казваше, че това е един клуб, който ще събере хора, които искат да променят някои неща в нашата действителност, да могат да се публикуват всякакви политически, икономически, културни новини, т.е. един демократичен режим. Аз мислех, че това е много справедливо и бях напълно съгласна с него. Искях да прочета тази програма, защото имах вътрешно леко съмнение дали там не се предвиждат въоръжени действия, т.е. някаква нелегална дейност. Не бих се наела с такова нещо срещу социализма, а само с реформаторски инициативи, от които наистина имаше нужда. Така че лично аз не съм искала социализмът да се махне, но съм искала да се реформира много

сериозно – първо, и второ – да стане някаква смяна във властта. Чувстваше се, особено в икономиката, че системата се забатачва. Това се дължеше както на обичайното икономическо развитие на всеки един народ с възходи и спадове, така и на политическия елит у нас – безкрайната централизираност. Това трябваше да се промени.

Следващата ни среща беше с Вера и Мария Бойкукева, която също работеше в издателството „Наука и изкуство“. Така по мои впечатления в основата на Клуба бяха нашият факултет, това издателство, социолози, някои икономисти, журналисти, писатели и др. Мария Бойкукева бе и член на ръководството или поне беше много близко до него. Тя е близка и с Желю Желев. В ръководството участваше и Алексей Шелудко. След това разбрах, че членове на Клуба са станали и моите съученички от ремсовите години Маргарита Николова, редактор в Дирекция за документални филми, Снежина Аврамова, която е научен сътрудник във Философския институт в Академията. Там бяха и Цветана Тодорова, Елка Панова и др. Аз самата в началото се опитах да агитирам, макар че никога не съм ставала за това. Разказах на моите най-големи приятелки в науката Крумка Шарова и Вера Мутафчиева. Те и двете ми отказаха. Не зная защо, не беше от вярност към социализма, тъй като и двете бяха опозиционно настроени.

Популяризира се фактът, че един от съзателите на Клуба за гласност и преустройство е Желю Желев. После слушах, че в основата на организирането му е стояла Искра Панова, тя работеше в Литературния институт при БАН, направи първата дисертация в България въз основа на структурния анализ. След това изпъкна името Желю, защото тя беше скромен човек, не на позата, докато при него има някаква артистичност. И Николай Генчев остана на заден план. Всъщност той беше идеологът на съпротивата. Една от големите опозиционни вълни беше защитата на

дисертацията на Желев, в основата на която стоеше отново Николай Генчев. Той беше рецензент на книгата, която Желев издаде след това въз основа на дисертацията си, и затова искаха да го изключат от Партията. Но нашата организация във факултета не беше съгласна, затова искаха дори да разтурят и нея. Но и това се размина. Историческият факултет и въобще Софийският университет по това време играеха госта сериозна роля в създаването на това опозиционно настроение и на тези критични позиции, които имаше българската интелигенция. За съжаление това не е отчетено достатъчно в оценките за тях, направени след 1989 г. Например в книгата на Наталия Христова това също не е отразено, а от Университета са изключени няколко професори в тази връзка. Техните речи от съответното заседание, на което става това, се разпространяваха в цяла България на циклостил. Това е ясен знак за влиянието, което оказваха техните действия. Желя Желев твърдеше, че в Клуба са близали комунисти, за да го легализират, а всъщност в основата му бяха комунисти, които искаха промяна в страната. Той какво е искал, не зная, но в основата на исканията на Клуба беше поправка на социализма, а не да се въведе този гив капитализъм, в който живеем сега. Не бихме подкрепили това.

Как се учреди Клубът за гласност и преустройство?

Аз съм уговорена за учредител на този клуб. Мои приятелки ми съобщиха, че учредителното събрание ще бъде на 3 ноември 1988 в 65 аудитория на Софийския университет. А аз имах абонаментен билет за симфоничен концерт в зала „България“. Не помня точно каква е била програмата, но трябва да е било нещо интересно, защото аз отидох на концерта вместо на учредителното събрание. Все не улучвам организационните събития по всякакви линии – партийни, дружествени, клубни и т.н. След това, разбира се, ми разказаха най-подробно, че учредителното събрание преминало успешно. Всъщност те си послужили с малка

измама – влезли са в 65 аудитория в момент, в който е имало спекурс на Горан Горанов (историк, който преподаваше научен комунизъм и се насочи към философията). И те влезли там и започнали да слушат. Все пак той е бил предупреден, знаел е, че това ще стане. Затова си мисля, че и него го изключиха от БКП след това. На катедрата като ръководител на събранието излязъл Иван Николов, професор по политикономия (той беше мой приятел и като ремсисти ходехме заедно на екскурзии на Витоша. Викахме му Иванчо Търговчето, защото записа търговската гимназия). Събранието е било доста посетено, записали са се и нови хора, освен предварително записаните учредители, между които съм и аз.

Проф. Велева, какъв беше ефектът от учредяването на този клуб?

Тозава се казваше, че службите били изненадани. Не знаели нищо. Как е възможно това? Не зная, но казваха, че е факт. После приказваха, че службите са подготвили този клуб. Иди вярвай на историческите внушения! Но на мен ми се струва, че не са знаели. Реакцията беше внезапна, остра, именно като на хора, които са изненадани. Междувременно на 8 март 1989 г. се създаде и Общонародният комитет за екологична защита на Русе в Дома на киното в София. Сред учредителите отново съм и аз. След това започна разправията около Клуба. Известни са фактите около някои преследвания – партийни, милиционерски и др. Например Искра Панова искаха да я изключат от БКП и т.н. Още преди това започнаха разприви на различни степени. Някои на ниво партийни районни комитети ги викаха, изключваха, други ги викаха в полицията и дори съм чувала, че са правили обиски по домовете. Мен лично ме викаха на две места да ме поучват и укоряват. Единия път беше някъде през ноември или декември 1988 г., помня го, защото бе студено и имаше сняг, беше по линия на борците против фашизма в Градския или Централния комитет в сградата на „Позитано“. В стаята ме посреща секретарят с още двама

мъже. Започнахме да разговаряме. Тях ги интересуваше защо е трябвало да правим такъв Клуб за гласност и преустройство. Добре, казвам, вие ме викате, знаете коя съм, а кои са тези хора тук. Каза ми, че са членове на някакво ръководство, били партизани, т.е хора антифашисти като мен. Те си мълчаха през цялото време. Или нищо не разбираха, или не ги интересуваше. Така че разговорът беше само със секретаря. Той започна да ми говори, че като имало толкова структури, защо трябва да правим нови такива. „Имаме партия, комсомол, даже вие си имате Историческо дружество.” Аз по принцип не съм остроумна, но тук много харесах себе си. Отговорих му: „Да, има много структури, но те не действат. Например нашето Историческа дружество не може да ни помогне да се преборим с такъв нахал и лаик според мене като Николай Хайтов”. Това беше времето, когато той точно размаха „кокалите” на Васил Левски около честването на неговата 150-годишнина от рождението. Разбира се, аз не искам да омаловажа този въпрос, но това да стане център на цялата национална кампания... Той говори дори против археолозите. Опитваше се да докаже, че те са разрушили гроба му, че са скрили кокалите му. В същото време на историците не се дава никъде гумата. Абсолютно забранено беше в печата да се отпечата статия на историк или археолог, която да обяснява нещата. Аз лично видях как на Николай Генчев му върнаха една статия по този въпрос. На Константин Косев, професор, член на ЦК, също не му поместиха статията. Доста по-късно я публикува в „Исторически преглед”, но това списание го четат предимно историци. Разбира се, аз много се ядосвах на тази кампания. Но тогава разбрах какво значи манипулация. Не че нямаше и други случаи, но това беше христоматиен пример. Всъщност Хайтов разнасяше „кокалите” на горкия Левски, тъй като българският народ вече недоволстваше от икономическото положение, от редицата сриbove, катастрофи и т.н., и трябваше с нещо да му се отвлече вниманието. Тогава се

появи и моят любим виц: „Всяко чудо за три дни, а сега сме в епохата на всеки три дни чудо”. Защото наистина през три дни се казваше, че имаме нова програма, имаме ново решение на проблемите. Да се проследят вестниците от този период ще бъде страшно интересно – как буквално се измисляха разни форми на реформи, за да се променят нещата. Аз не съм се занимавала специално с тези проблеми, но се виждаше, че опитват да се справят с промените. Доколко са могли и доколко са успели, трябва да се прецени посредством едно задълбочено изследване. Трябвало да се защити партийната линия чрез Левски, и то от Хайтов. Това никога няма да му го простя!

След тези мои обяснения секретарят, клатейки глава, каза: „Да, и аз не харесвам Хайтов”. Продължихме да си говорим, като аз настоявах, че трябва да се променят нещата, въобще нещо да се направи. Така мирно и тихо се разделихме. Най-смешното беше, че като се върнах от срещата, вървя по коридора на факултета. Колегите знаеха къде съм била. Заобиколиха ме няколко човека. Беше Искра Баева и още пет-шест човека, но кои точно бяха другите, не помня. Аз в много хумористична форма им разказах как съм ги сразила с примера за Николай Хайтов и след това много се смяхме. На нас ни беше широко около врата, защото винаги съм казвала, че ние във факултета бяхме като в някаква крепост. Дори и да сме имали нещо помежду си, много се поддържахме пред външния свят и си говорехме каквото и колкото си искахме. Били сме спокойни и свободни в своите съждения.

Някъде пак по това време ме извика и самият партиен вузовски секретар – проф. Матей Матеев. В тогавашните времена той беше по-важен и от ректора. Викаше ни поотделно всички известни членове на Клуба. Говорихме дълго. Останах с впечатлението, че никак не е убеден, че трябва да ни се кара, но трябваше служебно да изпълни тази поръчка.

Лично аз, а и доста хора не си представяхме, че една реформа, една смяна на политиката ще доведе до такъв срив, до такава промяна. Промяна – каква гума, какъв евфемизъм. Всъщност всичко се преобърна, защото от един вид общество отидохме в съвсем друго. Първо унищожихме частната собственост, после я върнахме, и то в такива уродливи форми.

Бихте ли ни разказали какво си спомняте за дейността на Клауба?

Започнаха да ни гонят. Писани са прокламации, но аз не съм участвала в това. Публикации не разрешаваха. Просто се разчу. Имаше трима професори от Университета, които бяха изключени. Техните речи, изнесени пред Общото събрание, бяха размножени и дори мои приятели от Елена ми казваха, че са ги чели. Така че новините се разпространяваха бързо. Хората разбираха много неща и ни подкрепяха.

Помня, че на едно от първите събрания Блага Димитрова обяви, че е получила телеграма от Вацлав Хавел, в която ни поздравяваше. Вероятно тя преди това го беше запознала с инициативата ни.

Доста по-късно след 10 ноември се разбра, че в тези събития активна роля са играли и някои служители на Съветското посолство, дори самият посланик. Беше добре известно, че Горбачов не одобряваше нашия лидер Тодор Живков. Последният предлагаше някакви мерки, за да спаси ситуацията в България, но те не се приемаха от Москва. В репортаж по телевизията видяхме как студено се разделиха при посещението на Горбачов в България. Това беше ярко изразено отрицателно отношение към Тодор Живков. Има го и този елемент, че Горбачов беше решил да предаде социализма. Дали е било тежко положението в Русия, или натискът от вѐн е бил много голям – това са сложни неща, които с времето вероятно ще получат своите оценки.

Следяхте ли какво става през втората половина на 80-те и в началото на 90-те години в Източния лагер?

Знаехме каква става в него. През цялото време следяхме новините за Полша, Лех Валенса, промените в Съветския

съюз. Много преди 10 ноември познавахме книгите на Солженицин, Светлана Сталина и гр. Пишеше се много за лагерите. Че е лошо, лошо е, но може ли да се съсредоточим само върху една страна от живота. Много голяма, много страшна, но все пак не е целият живот.

На 9 ноември пада Берлинската стена, разбрахте ли веднага за това събитие?

Вероятно съм разбрала веднага. Но по-късно тя се превръща в символ на промените. Много несправедливости гоная крайт на Втората световна война. Винаги съм си мислила, че това разделяне на две сръжави е чудовишно посегателство върху събата на един народ. А те съвсем скоро се бяха обединили!

А как разбрахте самата вест за свалянето на Тодор Живков от власт на 10 ноември и кои събития в началото на промените в страната са оставили ярък отпечатък във вашето съзнание?

На самия 10 ноември бяхме на конференция в Русе с Елка Дроснева. Научен ръководител беше Илчо Димитров. Вечерта на 9 ноември имаше коктейл. Илчо дойде при нас с Елка и ни каза, че тази вечер заминава за София, защото утре сутринта започва пленум на БКП, а той беше член на ЦК. Ние с Елка си тръгнахме на следващия ден с дневния влак, който пътува дълго до София. Някъде привечер около 6-7 часа пристигнахме. Прибирам се у дома и там няма никого. Отварям вратата на апартамента и едни мои комшии, млади хора, момичето е внучка на партизанин от Търговище, буквално подскачайки от радост, ме попита дали зная какво се е случило. При моя отрицателен отговор ми каза, че Тодор Живков е паднал от власт. Така научих аз. Беше необикновена радост, че Тодор Живков е паднал от власт. Беше едно емоционално избухване. Вече историците започнаха да преценяват какъв управляващ е бил. И основавайки се на неговата дейност, а и на дългогодишното му управление, оценките са по-скоро положителни. Все пак той и доста неща направи, просто

епохата беше такава – на изграждане. Обаче самото дълго стоеие омръзва. Психологически хората не издържаша, а и проблемите, които имаше в последните години, караха хората да искат да се махне. Да се махне, но не успяха да се разберат кой да го замести.

На митинга на 17 ноември 1989 г. бях там със семейството си. Силно впечатление ми направи, че там беше и проф. Величко Георгиев, защото той не е от тези, които много шумят.

След 10 ноември имахме заседание на Клуба за гласност и преустройство и започнаха споровете по въпроса дали да се включим в създаващото се по това време СДС. Много от създадените преди 10 ноември клубове и организации искаха да се включат в него. Повечето от заседанията ни бяха в Института по социология на ул. „Московска”, в салона, който се намираще в приземния етаж. Именно на едно събрание там се обсъждаше нашето включване. Една част, и по-специално Желю, настояваше за това. Имаше и опозиция, която не искаше, защото, присъединявайки се към СДС, ставахме опозиция. Според тях Клубът трябваше да си остане клуб, който да обсъжда проблемите от някаква обективна гледна точка, а не политическа структура. Лично аз бях на същото мнение. Така се разцепихме и се появиха два клуба – Клуб за гласност и преустройство към СДС и Клуб за гласност и преустройство. А как престана да съществува? Ами естествено. Естествено, защото е много трудно да се направи стабилна структура, която да съществува дълго време. Примери за това имаме много през последните 20 години. Колко партии се създадоха, някои от които с голям апломб, и колко от тях сега съществуват или пък са в първоначалния си мащаб.

Как днес оценявате събитията, последвали 10 ноември?

С 10 ноември стана някаква измама, защото казаха по-късно, че много преди това Андрей Луканов е кроил планове за промяна, което е много реално и възможно. Въпросът е

какви са били плановете. Говореше се за плана на икономистите Райан и Ът, според който трябваше да се направи бърза промяна и да преминем на пазарна икономика и демокрация. Всъщност ние минахме веднага на чист капитализъм, при това от най-долна проба. Но в началото гумата „капитализъм” въобще не се споменаваше. Тук искам да вмъкна едно мое впечатление. Наскоро по радиото пуснаха новогодишното приветствие на Петър Младенов за 1990 г., вече президент, само месец и половина след 10 ноември и там дори не се споменава гумата „социализъм”. Мисля си, че в началото те не са си представяли точно какво и как ще стане. Казват, че са искали да вземат икономическата власт. Но те си я имаха! Андрей Луканов е говорил всъщност за капитализъм. Т.е. икономическата власт, но не от гържавата, не от партията, защото това е „гържавен социализъм”, а част от производството да мине в частни ръце. Говореше се и за демокрация и гласност. Но демокрацията е форма на управление, а не строй. Може да я има и при социализма, стига да е умен. Може да я има даже в една монархия. Ние преди 9 септември 1944 г. бяхме монархия и имахме доста демократични прояви. Така че демокрацията е хубаво да я има, но от нея не зависят другите неща. Въпросът е къде е собствеността. Това е основата на всички отношения. И ние от пълно премахване на частната собственост, преминахме към абсолютна частна собственост. Спомням си едно изказване на Андрей Луканов на една конференция на Клуба ни: сега се връща собствеността и така предприятията преминават в частни ръце. На новите собственици им казал, че те не умеят да управляват и или ще се провалят, или ще ги продадат и така те отново ще станат пролетарии и ще дойдат в редовете на нашата партия. Помня го, защото ми направи силно впечатление тази логика на мислене. Може и капитализъм да се направи, но има модерен такъв. Това хвърляне директно към

практиката, без да се помисли теоретически, говеде, от една страна, до тотално разрушаване и изтичане на хора и средства. От друга страна, още в първите години се насади нещерен антикомунизъм.

Трябваше ли да го има 10 ноември?

Като символ на промяна задължително трябваше да го има. Въпросът е как стана, как се извърши тази промяна. Самото събитие е важно, но е важна и програмата. А тези, които са го направили, просто не са имали такава спореж мен. Изведнъж много сили се сблъскаха, от които възникна една анархия в първите години. Доста прибързано се промени Конституцията, появи се палатков лагер, за който се говореха какви ли не неща и т.н. Живата история винаги е отвратителна – тя като стане история, става и по-интересна. Даже имам чувството, че някой е покрил България с прах на омраза и на разрушителство. Не зная как обясняват това нещо психолозите, но почти всичко се разруши. Така че това, което стана като промяна след 1989 г., аз го оценявам с чиста двойка. Резултатът е почти отрицателен.

С проф. Мария Велева разговаря Любомила Соленкова

13 октомври 2009

20+ години по-късно

Елка Дроснева

Моят 10 ноември започна официално през есента на 1989. „Официално”, защото, когато си израснал в семейство и рог, в които съм израснала, учил си в училища с учители, в които съм учила и които са ме учили, завършил си Първа езикова гимназия „Христо Кабакчиев” във Варна, следвал си в самия Исторически факултет на Софийския университет (1972-1976), правил си редовна аспирантура в Катедрата по история на средните векове в Историческия факултет на Ленинградския сръжбавен университет „А. А. Жданов” и си защитил там без облажки за „Братска България”, поработил си в Института за история при БАН и си спечелил реален конкурс за асистент по историография в

Елка Дроснева е доцент по изворознание и историография в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. Занимава се с история на историческо познание и общо изворознание. Чете основния курс по дисциплианата „Историография” и специализираните курсове „Библиейският модел за история”, „История и митология” и „Историкът и изворът”. Участва в проекта по линия на Съвета на Европа с домакинство на Виенския университет „Подготовка на учители по история (1998-2009)”.

Историческия факултет на Софийския университет, където си заработил от 1 декември 1981 г., нямаш никакъв шанс за само „официална промяна”¹. Особено като ти „върви” на срещи с невероятен човешки свят.

А започна есента на 1987 – най-щастливата ми в личен план година от 80-те и не толкоз хубава в професионален план (заради неминуемите по биологически причини зазуби на хора със свое място в живота ми, като

¹ Всички имена на институции давам според тогавашните им названия.

проф. д-р Христо Гандев, Креса Златарска-Тодорова, ст.н.с.к.и.н. Горан Тодоров – всички на и около 27 юли; безобразията на Политбюро и държавата по отбелязване на 150 години от рождението на Васил Левски – чиста проба настъпление не само срещу Апостола и историците, но и срещу интелигенцията въобще; със смесени чувства си спомням асистентството си през летния семестър на 1986/1987 – в два курса едновременно поради поредните недоразумения с учебния план, но и от двата курса натрупах преподавателски опит, а даже по-важното е, че сред завършилите тогава, през 1987 и другите, завършили през 1989, днес в науката и образованието има мнозина и качествени, пък аз си имам някои от най-свидните си човешки и професионални приятелства; и прочие...). На поредната очаквано скучна Отчетно-изборна конференция на Университетската организация на БКП, в 65 аудитория. Не! Скучна не се оказа. А в добавка ми подари човек, който тогава възбуди духовете, на когото и до днес държа толкова много, а и той е доброжелателен към мен – днешният акад. Никола Попов. Не си записах тогава впечатленията, но имам чувство и сега, че всичко се е случило „онзи ден”. Много ми беше любопитно да гледам кой какво прави на трибуната, а още повече – кой (не само от изказалите се) как се държа в следващите месеци, а след 10 ноември 1989 г. си беше направо зрелищно до страховитост и смеховитост. Последва юбилейната за Софийския университет 1988 г. С какво я помня? С работи всякакви по темата за промяната. Зашушука се зимата, че русенските майки протестират срещу обгазяването на града си от завода в

² Подробно за всички събития около Русенския комитет, част от които споделям в тези спомени тук и по-нататък, вж. у Антонова В., Демонтаж. Русе, 2008.

Горгево². През февруари в. „Литературен фронт” на първата си страница публикува статии и писма по случая Русе. Бях доволна – фактът, че главният редактор, поетът

Евтим Евтимов по този начин си е „сложил главата в торбата” ми върна един любим поет, комуто бях здравата сърцата заради съчастие (днес си мисля; по-точно сигурна съм – принудително) в превръщането на Апостола в заубените му „кокали”, както казвах тогава. През март последва обръщението на Съюза на българските художници към Съюза на румънските художници, публикувано във в. „Народна култура” с главен редактор Стефан Продев, а ден по-късно, на 8 март – създаването на Комитета в защита на Русе в Дома на киното. Не можах, уви, да отида – поканата дойде часове преди прожекцията на филма „Дишай” (с редактор Маргарита Николова, стара приятелка на моята шефка проф. Мария Велева – и двете са ми пореден подарък от живота): мои млади приятели имаха обичай да ме навестяват със или без предупреждение всяка събота вечер, а за тази заявиха намеренията си още в началото на седмицата. Очаквах ги и ги дочаках.

Нервите на Политбюро не издържах. И в началото на април уволни без малко всички главни редактори на централните ежедневници. Ама под благовиден предлог не посмя да уволни Стефан Продев (в. „Народна култура”) – според журналистическата мътва, бил пред пенсия, щото, и тогавашният закон го бил защищавал. Вестникът му вече беше от най-четените, но в последвалите месеци той, както обичам да казвам, се разпродаваше, преди да излезе от печатницата.

И започна „десантът на Политбюро” (терминът е мой, от тогава) по размирната интелигенция – творческите съюзи, Историческия факултет на Софийския университет и прочие. На този във факултета (при нас пращаха все хора, на които срещата им с факултета беше по-страшна от предпоследното партийно наказание според Устава на БКП „предупреждение за изключване”, пък изключване тогава беше по-лошо от 7.9 по Рихтер) не можах да бъда, защото известието дойде късно, когато вече имах командировка със

студенти от Кръжока по история на България, на който бях научен ръководител, в гр. Елена, за да проведем поредния си годишен семинар с колежите от тамошния Исторически музей „Иларион Макариополски“. Семинарът, както винаги, беше прекрасен и много от тогавашните кръжочници днес са сред добрите имена на българската наука, особено обругавана през последните месеци. Но когато се завърнах, дни наред слушах за факултетните подвизи на тази среща – не само на М. Велева, ами и на целия факултет. Той и бездруго пак се беше отличил още през февруари – като покани например кореспондента на в. „Правда“ Леонид Жмирьов за среща на тема „Преустройството“. Състоя се в тогавашната 40 аудитория; после го канили и от още два размирни факултета – Философския и Физическия – но той деликатно отказал, не поради недостиг на време, както ще се сети любезният читател.

А през май на 1988 г. за пореден път в София се появиха русенските ми приятели семейство Веселина Антонова и Иво Жейнов. Денят лесно може да се уточни, защото току приключващи обяда в ресторанта на Съветския дом на науката и културата на Шипка (в ония времена едно от много университетските средища, заедно с по-старото – Чешкия клуб) четиримата с М. Велева, земята се разлюля. Ето тогава, на този приятелски обяд, научихме какво точно е ставало и става в Русе. И че местният най-важен вестник „Дунавска правда“ бил публикувал информации по русенските протести. Приятелите ми, също историци, естествено, се бяха запасили с множество екземпляри. И естествено, се отзоваха на молбата ми да ми изпратят съответния (съответните?) броеве. В архива ми (от който в момента съм далече) са и досега.

Трябва да беше през юни, деканът ни Хр. Мирчева ме покани на среща в Аулата. Според замисъла трябваше да присъстват членовете на Ректорския и Академичния

съвет, на Пленума на Университетския партиен комитет и партийните секретари (не помня дали бяха и комсомолските фактори). Централната ревизионна комисия (ЦРК) на БКП щеше да ни „свежда решението си“ по повод онази университетска конференция от есента на 1987. Секретарят ни Цвета Тодорова беше на ежегодната научна конференция на преподавателите по история на БКП, дисциплина, задължителна за всички специалности на всички вузове, както се наричаха тогава малкото университети и съответните висши и полувисши институти. Аз лично делях тези преподаватели на две категории: едните преподаваха История, другите – БКП. На две категории, въпреки 8-10 степенната скала на партията и гържавата, делях и активните борци против фашизма и капитализма (АБПФК): на бойци и на активни борци. (На живо осъзнах правотата си след 10 ноември, когато много дисиденти и демократи се пръкнаха.) Цвета и повечето колеги от катедрата преподаваха История. Факултетът пък си беше извоювал дисциплината да се учи като историческа в последния курс на следването, не в първия и като идеологическа, както беше навсякъде другаде. Бях член на Партийното бюро, но мисля, че Христина ме бе избрала поради взаимните ни симпатии, които оцеляха и до днес, въпреки последвали перипетии през 90-те години. Иначе по-логично беше да покани организационния секретар, заместника на Цвета, който сега не иска да си спомни, че е бил член на БКП, камо ли, че е бил и оргсекретар. Много съм благодарна на Христина за тази покана поне по три причини. Заместник-председателят на ЦРК спокойно и обективно представи нещата от есента до момента – за Стоян Караджов нито тогава, нито сега съм чувала лошотии. Второто – организаторите бяха се постарали да доведат университетски преподаватели, ветерани на партията. Взе гумата някогашният ръководител на Катедрата по история на БКП проф. Аспарух Аврамов

(р. 1914, член на партията от 1934 г.). Не го харесвах като преподавател, нито по партийните събрания на факултета и заседанията на факултетния съвет, а още повече ме дразнеше фактът, че не допуска асистентите си на изпити, за да не подпомагат студентите. Държа да отбележа, че на изпита си, последен семестриален в следването ми, съвсем не го харесах: като видиш, че студентът е отлично подготвен, задай му един-два въпроса, за да го уважиш, както ми се е случвало с други мои преподаватели; не го разхождай по целия конспект, и то на принципа „начало-край-начало” го 9-10 пъти, за да му кажеш, че си доволен и да му напишеш „Отличен 6.00”. Но на тази среща А. Аврамов, „Пухчо”, както му викаха и дано да е все още жив и здрав – поне 15 години не съм го виждала, – невероятно силно израсна в очите ми. Сподели доста меко партийните оценки за нашата конференция, но от висотата на годините си – физически и партийни – каза неласкави, но точни работи за поведението на централните органи на БКП! А третото – не знам защо към онова време вече не харесвах Начо Папазов, както се оказа³, председател на въпросната комисия. Всеки случай не е заради вица за времето, когато беше министър на образованието, виц, приписван на Радоу Ралин: „Гледам те и си мисля: в креслото на дядо Вазов стои Начо Папазов”. Понесе се това лице, а от понасянето му отчетливо помня репликите: „Вие к’во си мислите бе?! На центъра на София, дето го гледа цяла България, ще правите тия работи?! Ние

³ Някои данни и факти като този уточних по единствената ми по темата подръка книга в момента, която с удоволствие препрочетох: Яхуел Н. Тодор Живков и личната власт. С., 1997.

помним Унгария ’56-а, Чехословакия ’68-а (забравила съм спомена ли Полша 1980)... Това е положението! На когото не му харесва, да си ходи от Партията!”. Побеснях... Тази Партия да не е хан?! Идваше ми да стана и да си хвърля

партийния билет, без да мисля много-много какво ще причиня на Христина, на Университета и даже на факултета; дори на семейството си, още по-малко на себе си.. Бях младежки набор в БКП (19 май 1972; последния ми учебен ден), специално поканена заедно с две мои съученички при завършване на гимназията. Като премислих, учителите ми, партийните организации, в които бях членувала и членувах, интелектуално и като личности на хората в тях стояха множество етажи над Н. П., който освен другото не беше ми дал партийния билет. И – кротнах се. След години се замислих, че е трябвало да съобразя по-рано едно-две неща. Например, че със започналото в СССР преустройство се актуализира или създаде вицът: „Като избрали М. С. Горбачов за член на Политбюро на КПСС, средната възраст на състава паднала с една година и станала 69 години!"; че с Преустройството на Горбачов „Вечната гружба“ се позаклати на държавно и партийно ниво, пък обществото ни – наука! – се уякчи в симпатиите си, особено към съветската преса. По този случай една близка от Факултета (последното, в което може да бъде заподозряна, камо ли упрекната, е симпатии към БКП) рече: „Както е тръгнало, ще си купуваме свободно „Times“ и само под щанда „Правда“. Не съм се сещала да я попитам, дава ли си сметка колко прозорлива се е оказала тогава, но си спомням, че като различаваха Университета все заради онази партийна конференция, Иван Панев, тогава май секретар на ЦК на БКП, бил казал на Пленум на Университетския партиен комитет: „Твърде много четете вестник „Правда“! Тука да не ви е Съветският съюз?! Тука е България!“ Пък днешната проф. г-но Снежана Начева храбро настояваше пред районните, градските и цекистките фактори: „Оставете най-сетне историците (сиреч Историческия факултет) на мира! Те са нормални и почтени...”

Месец юли се записа с поредния „исторически“ и Юлски пленум. За такъв поход срещу интелигенцията знаех от книжките само и за по-отдалечени времена. Това, което се говореше в София, поне в средите, в които се движех, отпосле се оказа съвършено точно: гонката срещу Светлин Русев, Стоян Михайлов, Станко Тодоров и даже Чудомир Александров, в добавка – Нешка Робева, Иван Абаджиев... За да е „пълно щастието“, на кандидатстудентския изпит пак през юли биде изтеглена темата „Изграждането на социалистическото общество в България“. Бъркотевницата беше пълна! Няма ги годините, а тогавашните зрелостници знаеха, че VI-ят партиен конгрес (1958) заключаваше, че социализмът вече е построен и се оценява като „Конгрес на победилния социализъм“. Но пък изграждането продължаваше! Както след години хумористът Васил Сотиров казал – знам го от проф. Николай Генчев в същия ден, след като заедно обядвали, отпосле Сотиров го и публикува: „Това социализмът бил голяма работа! Първо не можахме да го построим, сега не можем да го разрушим!“ Наложил се кандидатстудентската ни комисия да си промени критериите още първия ден: бяхме чели прекрасни работи, но го 1958, което значеше Добър 4.00 заради изпуснат един въпрос. Качихме оценката на 5.00, водени от две разбирания: 1. В конкретния случай – неграмотно формулирана тема. 2. Принципната ни позиция – не трябва децата да страдат от глупостите на възрастните. (Каквото страдание през всичките тези последвали години наблюдаваме като безотказно явление не на българския небосклон, ами тъкмо на земята българска. Най-бързото ми доказателство е спадщата възраст на престъпността. Факт, който забелязах и коментирах още през 1997 г. в едно от предаванията си по БНР, програма „Христо Ботев“. Ще го отнесат още поколения, уби! Обичам да подчертавам: „Като си глупав, не е за цял живот. За много по-дълго е!!!“) Накрая резултатите излязоха, с безумно

количество слаби оценки (статистиката би трябвало да се пази в архива на факултета и на Учебен отдел на Университета). Говореше се, че по протоколите на „Стената на плача”, т.е. на сградата на Химическия факултет, било изписано със спрей: „Това ви е социализмът в България!” След което били свалили протоколите. Не бях ангажирана лично – с роднини, приятели и децата им кандидати, та не съм ходила там и не знам дали е било. Но винаги съм казвала, казвам го и днес: ако тогава Министър на народното образование беше някое от недоразуменията, на които отпосле се нагледахме, а не Илчо Димитров⁴, наистина щяха да анулират изпита, каквито слухове се носеха, твърде основателни. Илчо си заложи името, загаде по телефона въпроса, който очевидно още по-страшно от резултатите от изпита вълнуваше Политбюро – ще се запълнят ли бройките на гържавната поръчка (друга тогава нямаше), получи положителен отговор от декана, по това време все още такава беше днешната проф. дин Христина Мирчева, и след 5 минути (последвали 1-2 денонощия изчакване) гождоха от Учебен отдел и прибраха кандидатстудентските разработки с цялата документация, както си му е редът. Та няма да го свалят от министерския пост след година, а в следващите няма да го разнасят и направо да се гаврят с него?! Ами нали беше спасил изпита, чрез него реномето на комисията, на факултета, на Университета, на Софийския университет, сиреч на поне част от българската интелигенция и

⁴ На нашия Илчо посветихме приживе хубав сборник и част от тези преживелици, и свързаните с И. Димитров и Русе съм разказала и там. Срвн. Историкът. Гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. С., 2001, с. 40-62.

съдбините на поне част от младите хора и техните семейства, учители, близки? Да приключо: министър по-горе изписах с главна буква не поради печатна грешка, а защото Илчо си я заслужава. Но той си беше и Учен, пак с главна буква. По

причина на това, че беше Човек. Именно с главна буква. Последното не се прощава от хората, за които ти е съвестно да употребиш дори малка буква, камо ли да ги определиш като човеци.

Август, септември и началото на октомври минаха в подготовка и осъществяване на честванията по 100 години от създаването на Софийския университет. Като гледам сега снимките на президиума в Народния театър, възкръсва ми старото дивене: 3-4 жени, членове на Академичния съвет, бяхме на последния ред. (Сега като са повече в управлението и на първия ред, да не би да се промени разбирането, че да си майка е щета – нали според законодателството ни майките получават „обезЩЕТЕНИЯ“?! Или пък разбирането, че да отглеждаш деца и да погрещаш къща не е работа?! В България, поне, върнаха две години майчинство, на фона на предишните три, а в ред страни в Европейския съюз са много по-малко – във Франция например 3 месеца, доколкото знам. Пък се борим и си бистрим т.нар. „джендър проблеми“.) Бях член на Академичния съвет в качеството си на заместник-председател на СМНРС (Съвет на младите научни работници и специалисти; председател днешната проф. д-гюн Красимира Средкова, преподавател по трудово право, приятелка от студентско време; „Краси Тенетемето“, както обича и сега да подказва на възрастните младежките им/ни времена, когато отговаряше за Движението за научно и техническо творчество на младежта, въпросното ТНТМ; човек от най-почтените, с които животът ме среща) и ако някой се интересува за тази част от миналото на обичния ми Университет, готова съм да разказвам.

Броени дни след юбилея заминах на петмесечна специализация в обичния си Ленинград, разбира се, при моя научен ръководител на дисертацията проф. дин Владимир Александрович Якубский. Дните ми минаваха в обичната ми

библиотека „Салтиков-Щегрин” (ГПБ, както все още се казваше; за разлика от аспирантското ми време ме пуснаха даже в архива – нали вече бях стар кагър и много важен преподавател от самия Софийски университет), а част от тях – в срещи с приятели и с най-важното ми – Катедрата, и изяви в Ленинградския филиал на Института по славистика и в Пушкинския дом, Института за литература сиреч. Вечерите – в обичната ми Голяма зала на филхармонията, по изключение и в други подобни културни центрове. А първата част на нощите – в пиене на чай и сладки приказки с българските аспиранти и студенти в общежитието. Понякога, особено в началото, ходех по улиците и гледах лицата на хората. Бяха усмихнати, говорливи, щастливи – заради Промяната. Не знаех, че този опит ще ми изиграе лоша шега, но и много ще ми послужи година по-късно в София. Но на 7 ноември, докато се готвех за библиотеката, скоро разбрах, че няма да отида. Свикнала съм да слушам радио, откакто се помня. По прежния си опит в Съветския съюз знаех, че сред първите поздравления за годишнината от Октомврийската революция е това от България. От какви ли страни не звучаха, не и от социалера, не и от България. И реших – библиотеката ще ме чака. Най-сетне се появи и България – не на залез слънце, ами почти след него. Много полезен опит – едно е да четеш пресата и да гледаш телевизия, друго е да си на живо. Колегите ми, които изследват периода, може би ще открият отговора на въпроса: София ли късно прати поздравления, Москва ли късно ги съобщи... За мен са възможни и двата варианта. В средата на ноември, завърнала се от библиотека и музикални приключения, намерих на масата в общежитието серия писма от България, множество от факултета. Сред тях – от покойната ми състудентка, приятелка и съръководител мой на студентската група за обмен с Ленинградския университет през 1986 г. Наталия Ангелова, сътрудник тогава във факултетната библиотека. Наталка

ми разказваше за някакъв клуб, създаден на 3 ноември 1988 г. в 65 аудитория, в който ме нямало, понеже не съм в България, но го нямало и Николай Генчев, който пък си бил в България. С която информация ми казваше всичко. Ако сега си бях у дома, при личния архив, щях да предложа целия текст на писмото за публикуване. Знам отлично, че цензурата тогава е била много активна, както знам и за писмата до Горбачов и за едно от тях как е изнесено от България. Като си помисля колко хора, като „избухна демокрацията“, се провъзгласиха за създатели на този „Клуб за подкрепа на гласността и преустройството“, идва ми да попитам: „Ама този 10 ноември що не избухна 40 години порано, когато комунистите са си хвърляли билетите, щото състояният се 9 септември не е мечтаният от тях, за който са си заложили живота?!“. Прекрасно е, че Жени (доц. д-р Евгения Иванова, НБУ, човекът, който е водил тогава Протокола и който държеше архива на Клуба) рано-рано,

очевидно възмутена от безобразията на „11-ноемврийските демократи“, публикува Списъка на учредителите на Клуба в едно от списанията си – „Изток“, или пък „Избор“.

Прибрах се в България в края на март 1989 г. и новините ме изпозаливаха една след друга. Новини носех и аз. Като си мисля какво е било най-ярко в тогавашните ми обществени преживявания, първа по време ми изплува безобразната разправа на един пленум на ЦК на БКП с Илчо Димитров. Той го понесе храбро, храбро го описа и в спомените си⁵.

⁵ Димитров И. Всичко течеше... С., 2000. Имам си пристрастия към покойния шеф на нашата катедра, но не заради тях, а като историограф и съвременник подчертавам: тези спомени са от най-безпристрастните, които съм чел за епохата. Личната ми оценка за И. Димитров може да се види в чудесния сборник, посочен в предната бележка, който приживе му посветихме: Историкът. Гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. С., 2001. В текста си разказвам повече и за 9 ноември и конференцията в Русе, за която пиша по-нататък.

А после гоїде върхът на „възродителния процес“, при който – да ми простят българските турци, но нещото, което най-силно ме вълнуваше беше съдбата на моя любима студентка и приятелка, днес доктор по история. Всяко поредно съобщение на медиите по „Голямата екскурзия“ за мен имаше едно измерение: „Къде си?“ (Умишлено не съобщавам името ѝ.) И изведнъж, през август, мисля, както се разхождахме с приятелка от Русия (Тамара Ларионова, която ми гостуваше) по главната улица в Пловдив, видях като насън момичето, в което за мен се беше събрала цялата грама. Презгръдки, целувки... Всички от семейството щели да заминат. Тя решила да остане в България – за да си имат дом тук, в Родината, защото това няма да продължи без край и защото непременно един ден ще се завърнат. Близките ѝ така и не заминаха, поне тогава: ден-два след щастливата ни среща Република Турция затвори границата.

После гоїде септември (или октомври?) и по София се зашушука за някакво писмо на Петър Младенов, което гаже отпосле беше залепено в „тунела“ на Университета, наистина не помня преди или след 10 ноември. През октомври в Дома на журналистите в Банкя погръководството на проф. Николай Генчев се проведе чудесна международна конференция за интелигенцията. Жалко, че сборникът не видя бял свят, но имам много силни спомени от приключението. От една страна, имаше великолепно научни съобщения и дискусии, от друга – много от познатите ми и непознатите ми дотогава лица дълго не слизаха от медиите, партиите и институциите след 10 ноември; някои и сега са напористи. Та се задяхахме, че „бачо Кольо“ пак го е бил измислил – под формата на научна конференция да проведе „дисидентско сборище“.

А на 8 ноември с проф. М. Велева потеглихме с влака за Русе. Дълго готвената конференция от споменатите по-горе мои приятели и колегите им най-сетне щеше да се проведе. Беше

посветена на юбилеите на двата съратници, приятели и роднини по сватовство: Никола Обретенков и Захару Стоянов. Колко много имахме да си говорим с Мария – доста време не бяхме успявали да останем за 5-6 часа заедно насаме. Покрай научните, преподавателските, човеешките и чисто женски приказки много обсъждахме какво се задава на Пленума на ЦК на БКП, планиран за 10 ноември.

Основният доклад вече беше публикуван и му се дивяхме в София на чудесите, от които помня най-ярко едно – „гражданско общество“. Ами че то си беше бягство от наложилите се термин „буржоазно общество“, ненапълнен все още с новото си съдържание. Обменяхме си и бродещите в София слухове. Както казвам и до днес, във факултета имахме толков богата оперативна информация, че „преди някой да кихне в ЦК, вече знаехме кой му е казал наздраве!“.

Конференцията беше прекрасна. Не можехме да не забележим, че веднага след приключването ѝ научният ѝ ръководител И. Димитров тръгна със служебната кола за София. Не защото чакахме Пленума, а защото Илчо беше от хората, които обичат, щом имат ангажимент, да го следват до края, а не да дойдат да си изчетат доклада и да изчезнат под някакъв предлог, а всъщност уверени в собствената си гениалност, която не допуска изслушване на докладите и на другите участници. Вечерта, на коктейла, ни предложиха и бисерна ракия. Беше новопоявилото се русенско чудо. Защо го споделям? Защото 10 години не бях ходила в Русе, а бисерна ракия не бях и кусвала. Така се роди и личният ми 10-ноемврийски виц. Близкият ми околел свят се задръжаше с мен: „Внимавай кога ще ходиш пак в Русе! И кога ще пиеш бисерна ракия!“.

За да е пълна смешката, последвалите политически „патаргии“ се случваха или когато съм в Русе, или когато на домашни празници пиехме бисерна ракия. Вицът си

получи и тъжовно продължение: във вид на призови пак да отида в Русе или поне да купя от онази ракия.

10 ноември в Русе беше един слънчев ден с ясно синьо небе. Заведоха ни в новооткрития Музей на градската култура и ни омаяха там с наука, щастливи находки на невероятни експонати, чудесна експозиция, бяло сладко и музикални кутийки; най-много – с топлота. В този ден се откриваше българо-съветска изложба на православната икона, та беше зрелищно да видиш клира, иконите... За мен, уви, пак да се сблъскам с клировото невежество, ама вече бях свикнала, въртейки се в онези среди от времената, когато бях студентка във втори курс.

Най-сетне обявахме в ресторанта на гарата и потеглихме за София. От многото натрупани през русенските дни впечатления твърде смътен е споменът ми как сме стигнали до София, с кого сме пътували (освен с М. Велева и един приятен по-възрастен от мен колега, когото не познавах преди Русе, но за съжаление не помня името му), как сме стигнали. Стигнахме обаче навреме, вече по тъмно и за огромно мое удоволствие успях да взема такси. Краят на изречението ми днес звучи като виц, та трябва да уточня: трамваите ми не вървяха заради поредния ремонт; за разлика от последвалите времена през 1989 пътниците все още бяха многократно повече от такситата, сиреч обратно на сегашното. Шофьорът обичаше да си говори с пътниците, а умееше и да слуша. Аз пък бях превъзбудена от русенското приключение и от радостта, че се прибирам у дома (нали на всяко пътуване най-важното е да се завърнеш!), та почти не спрях да приказвам. На 3 минути от дома ми шофьорът ме попита: „Добре ли разбрах, че по обед сте тръгнала от Русе и сега пристигате?“. Доста удивена, отговорих положително. И той продължи, че в такъв случай сигурно не зная: Тодор Живков си подал оставката. Наистина не знаех и първият ми въпрос беше

„Кой е новият?“. Последва отговор „Петър Младенов“ и моето „Аха...“ Защото си дадох сметка, че предходните слухове за писмото са били достоверни.

Следващите два месеца животът ми течеше еднообразно, като на 11 ноември: рано сутрин тичах да изкупя всички вестници (пазя ги до днес!); докато ги четях, слушах „Хоризонт“. След изчитането ходех по улиците, гледах хората, пък и ги чувах там и в транспорта – нали сме си гърмогласен народ, дори когато не сме превъзбудени! На втората седмица или малко по-късно страшно ме заболя. За това ли ратувахме във факултета?! Затуи, че „Аз карам Лада, ти Мерцедес; аз съм в двустаен апартамент, ти в четиристаен; аз съм завършил в Съветския съюз, ти на Запад, тъй и децата ни...“ Не си давах сметка, че опростачването предстои. Само ме болеше, но от болка не се изтрезнява. Фактическото ми изтрезняване гоиде през януари на 1990, когато ми се насложиха Националната кръгла маса и поредният конгрес на БКП. Прочие не бях в София и нестандартните ми канали за информация действат не по минути, както си бях свикнала, ами порехаво: според ритъма на телефонните разговори и писмата с приятели колеги. Направо се ядосах на себе си: при моята възраст, житейски опит, професия, пол – защо си помислих, че наистина е дошла желаната промяна?! В следващите години животът беше щедър към мен, най-много в обичната ми сфера да срещам хора, да запознавам човек с човека, да предавам на по-младите от мен усвоеното, пък те да си решат да ми вярват, или не. Във факултета видях три отчетливи модела на поведение:

1. Хора, които си останаха верни на идеите и действията за реализацията им в твърде променената ситуация, без да са догматици. Сиреч – по моята ценностна система, поведение достойно.
2. Хора, които са били на нещо като „на върха“, оттеглиха се, като да не е било. Като достойно оценявам и това поведение – друго време, друго поведение, в

което имаш поне шанса да си опазиш човешкото гостойнство. 3. Хора, които сълзи ронеха от емоцията си по БКП, а после си ритнаха партийния билет и скочиха срещу престъпленията на оназ партия, от която бяха сукали на поразия, и я заклеимяха толкоз категорично, колкото категорично заклеимяха преддеветосептемврийското време, „турците, гърците, международното икономическо положение” и се кълянаха в „единствено правилния мироглед”. Последните си пренаписваха биографията или както една близка веднъж ми каза: „Не я пренаписват. Те нямат биография.” Тежеше ми за онези от тях, които от студентско време се ползваха със симпатиите ми, без да са били сред „любимите ми преподаватели”.

Какво още за последвалото?... Да кажем, Законът на Политбюро срещу интелигенцията (по-известен като „Закон на Панев”). Или – как правя неща, които не съм мислила, че ще правя: заедно с мои колеги да уча стачкуващи студенти на изкуството на стачката. Или – че пак ще видя на живо как всяка партия си загива от партийците – нали хората с партиен билет отдавна гелях на „комунисти, партийни членове и партийци”. БКП си загина от последните, както щяха да загиват и в следващите 20+ години, та до днес. Стръвта ми към езика ми донесе подаръци: заговори се за 10 ноември като за геня, когато „избухна демокрацията”, по-късно – „И като ни връхлетя 10 ноември...”, „че чак ни помете”... Продължавах да получавам щедри житейски подаръци – очакванията на младите хора, които ме знаеха отпреди поредната „сакрална” дата; също и на възрастните, на които дължах и дължа много от това, което всъщност съм... Лакомията ми за срещи с нови човешки светове се удесетори и настойчиво си търсеше реализацията – нали толкоз години се бяхме търпели и насърчавали взаимно... И се реализираше тази радост на живота ми. Само дето

по биологически причини си отидоха онези млади времена. И след като години наред бях разказвала, дойде времето и да пиша спомени за онези години и за следващите... Прочие нас от тогавашния Исторически факултет, а и мен, 10 ноември нито ни „връхлетя и помете“, нито застана в календара с „избухналата демокрация.“ Не може да избухне нещо, което го няма; както не може да си отиде и нещо (комунизмът например), което не е дошло... И ако дотук не е станало ясно, че „Голямата промяна“ (по Недялко Йорданов за малкия човек в нея) не е Промяната, която желяхме и за която работехме, си е класика в жанра – всеки историк го знае. Какво пък... Някоя следваща годишнина от битката при Варна (1444), от смъртта на Брежнев (1982) или от онзи петък с пленума на ЦК на БКП (1989) пак ще подсети за датата 10 ноември. И това си е „класика в жанра“ – всеки историк го знае...

Към проблема за образованието по история в средните училища в България и 10 ноември 1989 г.

Надежда Алексиева

Според нормативните рамки на историческото образование в българското училище водещата функция за обучението по история е подготовката на младите хора за съвременното демократично общество, тяхната ориентация към развиване на умения за активно гражданско участие в социалния живот в условията на културно многообразие и глобализация. Като цяло различните предметни дейности (история, етика и право, свят и личност) са насочени към моделиране на личностната идентичност с измеренията на гражданското поведение. Личностната (гражданската) идентичност обаче е по специфичен начин свързана с националната идентичност, т.е. продуктивността на връзката може да бъде по-голяма или по-малка в зависимост от особената история на съответната страна. Например американската конституция е в доста по-голяма степен отражение както на личностно-гражданската, така и на националната идентичност, отколкото действащата в

момента българска демократична конституция.

Надежда Алексиева е магистър по история. Завършила е Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 2000 г. Сега е учител по история във Втората английска езикова гимназия „Томас Джеферсън“ в София.

Гейбриъл Алмънд и Сигни Верба в своето съчинение „Гражданската култура“, издадено в САЩ през 1963 г., коментират потенциала на образованието като определящ фактор за изграждането на политически

грамотно общество. Според тях: „Младите нации се стремят да осъществят в кратък срок онова, което е отнело векове на Запада. Възможно ли е да се намерят заместители на постепенния и преливащ процес на политическа промяна? Не съществува категоричен отговор на този въпрос и ни остава единствено да задаем. Ако нашето изследване ни учи на нещо, то е, че не съществува проста формула за развитие на политическата култура, водеща до поддържане на демокрацията. Все пак бихме могли да изведем някои заключения, имащи отношение към проблема. Най-очевидният заместител на времето е образованието. Нашите данни сочат, че образованието е най-важният определящ фактор на политическите нагласи и че също така е най-податливият за обработване...”

Естествено е да поставяме въпроса в каква посока да бъде ориентирана работата на учителя по история за промяна в поведението и формиране на консенсусна ценностно ориентирана нагласа, като си даваме сметка за особеностите на нашия български и балкански контекст. Това означава задаване на нов подход към изучаването (изследването) на историята с оглед формирането на гражданско поведение. Поставени в още по-широката плоскост на културата въобще, визираните проблеми излизат извън рамките на историята и нейните познавателни и формиращи мисловност инструменти и тя се използва само като трамплин за достигане до по-широк спектър от нагласи и ценностни ориентири като множествени белези на модерната идентичност, без които „оцеляването” в съвременето е невъзможно.

По силите ли е на днешното образование да предостави адекватна реакция на житейската необходимост от дълбок и стойностен ангажимент със съзнателната промяна на поколения, които живеят в ценностен хаос, но не без ценности, способно ли е днешното училище да възпита поведение, ориентирано към активно гражданско участие и достойна личностна позиция? Отговорът на тази въпрос може да се изведе от кратък коментар на тема в гимназиалните учебници по история и

цивилизация, която носи в себе си потенциала за решаване на набелязаните конфликти – 10 ноември 1989 г. и промените в България в следващите години: начин на представяне, тълкувания, анализи, формиране на познанието за тези събития в съзнанието на младите хора. Без встъпление за значението на този исторически момент в националната ни история ще направя кратък обобщаващ коментар на съдържанието на уроците в учебниците по история и цивилизация от 10. до 12. клас, в които се съдържа посочената тема. Бележките върху съдържанието на темата имат следния вид:

- обективност без опити за оценка;
- периодът се разглежда самостоятелно без сравнение на модели;
- проследява се хронологически историческата събитийност след 1989 г.;
- често се повтарят понятията демокрация, либерализъм, гражданство, свобода, промяна, преход, европейските модели на развитие;
- няма оценка на типа на промените, само категорично дефинирана посока към демокрация;
- началото на промените се търси в множество фактори, започнали още в началото на 80-те години (вътрешни и външни);
- отбелязва се наличието на „национални особености“ както в годините на „перестройката“, така и в първите години на демокрацията;
- няма политически уклони в представянето на тези събития;
- настъпват промени в посока към допълване и обективизиране на основните тенденции през периода, като процеса на формиране на политическа опозиция и новите етнически отношения в страната след Възродителния процес. Към този учебнически материал, наситен с фактология, се прибавят и поставените високи изисквания според учебната програма към ученика, а именно:
- да установява промените в българското общество в периода на преход към демокрация;

- да открива белезите на основните политически модели в различни периоди от развитието на българската държава;
- да обяснява функционирането на държавните институции в съвременна България;
- да определя особеното място на България в прехода от комунизъм към демокрация;
- да разбира същността на европейския избор на България;
- да разбира трудностите на българското общество в преход;
- да обяснява краха на комунистическия експеримент;
- да разбира перспективите за промяна в процеса на евроинтеграция на българското общество;
- да представя българските проекции на съвременните процеси на глобализация.

Учебното съдържание отчасти създава условия за постигането на гореспоменатите стандарти, но при формиране на познанието за тези събития в съзнанието на младите трябва да се вземе под внимание че:

- рядко се достига до тези теми в края на учебната година;
- липсва достатъчно интерес към проблемите на близкото минало и политическо настояще при по-голяма част от младите хора, които да ги мотивира за учебна работа със сложната материя
- хронологическият подход „отблъсква” със своята сухота;
- темата изискват прекален ангажимент на учителя който трябва за пореден път да демонстрира на основата на историческата събитийност условия за сравнителен анализ и ценностен коментар;
- рационалните конструкции за осмисляне на миналото, остават чужди на ученическото съзнание;
- теоретично се създават условия за ценностен и оценъчен дебат по проблемите на прехода, но учебно време и умения на учениците в тази полезна познавателна посока липсват;
- темата, достигната в този момент при учебната работа, предоставя възможност да се проявят и проверят ключови компетенции, които (при новите рамки на европейско

образование) трябва да са придобити на края на задължителното образование и обучение и да се поддържат чрез ученето през целия живот, сред които с особена значимост да се „научим да учим“;

- междуличностни, межкултурни и социални компетенции, граждански компетенции; предприемачество (преминаване от идеи към действия); културни компетенции.

Налага се извоят, че подобни умения позрастващите не притежават. Отговорът е в промяната на баланса между хронология и анализ (изрично демонстриране на рационални модели или конструкции за осмисляне на миналото и то не само по себе си), в създаването на условия за равно участие на ученици и учител при представяне на темата. Стремежът е да се достигне го правилно внушение за трудностите при реконструиране на миналото, за стойността на историческото знание. То е значимо за развитието на познавателен механизъм, чието прилагане води до истинно отношение и към настоящето. Такова едно знание формира критична безконфликтност, която позволява, при активна личностна позиция, разработване на различни подходи към решаването на проблемите от историята и съвременността. Трудността в усвояването на хронологията и инструментариума за анализ изисква постоянно натрупване на умения за работа с авторов текст и исторически източници, което е истинската ценност на историческото познание.

10 ноември 1989 г. може да се превърне в централна точка в обучението по съвременна история в средните училища, особено в горния курс на обучение. Може да се разглежда като един преломен момент, около който да се организира дискусия „старо – ново“, „форми на управление“, „икономически структури“, „обществено развитие“, „културни традиции и институции“ и т.н. Така поднесен, учебният материал, особено ако е съчетан и с нови форми на преподаване, би ангажирал много повече вниманието и интереса на учениците, би им дал възможност да изградят умение за анализ и търсене на причинноследствените връзки на събитията в личния и обществения живот, което от своя страна ще им помогне да не бъдат манипулирани и да не се поддават на настроенията на деня.

България върви по пътя на една нормална демократична европейска страна

Александър Димитров

Г-н Димитров, с какви настроения и очаквания наблюдавахте какво става в Източния лагер през 1988-1989 г.?

Не вярвах, че КПСС-ците ще решат така кардинално

Александър Димитров е един от тримата български студенти, осъдени през 1968 г. за организиране на протестни действия в СУ и София срещу нахлуването на войските на Варшавския договор в Чехословакия. „Аз и някои мой колеги не можехме да не бъдем съпричастни към този процес, защото това, което ставаше в Чехословакия и това, против което чехите се обявиха, засягаше и нас“ – споделя по-късно той. След като излиза от затвора, не му е позволено да завърши история, но той продължава да се занимава с това, което е искал цял живот. През 80-те години намира такава работа, която му отнема една седмица в месеца. В останалото време чете в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Резултатът от тези му занимания е излязлата през 2004-2008 г. в три тома „История на 50 века“. Книга, зад която стоят огромен труд, ерудиция и познания.

нещата. Но това, което беше направено го 1989 г., също беше много: наблюдаваше се либерализация, изолацията на екстремистите в комунистическите партии беше ясна. Нагрявах се да стане това, което чехите искаха през 1968 г. – „един социализъм с човешко лице“.

Когато на 9 ноември падна Берлинската стена, вие какво си помислихте?

Тогава предпологах, че това касае само Германия и че руснаците се отказват да продължават издръжката за тази измислена територия ГДР. Допусках, че това няма да продължи и в другите страни от Варшавския договор.

Как разбрахте за свалянето на Тодор Живков, което става само

един ден по-късно? Повярвахте ли, че това е възможно да се случи в България?

Вървя си вечерта по улицата и срещам една позната, която ми казва, че Тодор Живков е свален. Това ме зарадва, защото имаше персонален конфликт между мен и него, затова че се опитах преди толкова години да покажа неговото истинско лице. И второ, това означаваше начало на промени, които тогава не си представях, че ще говедат до цялостна демократизация на българското общество. Да, повярвах, че това е възможно да стане в България. Все пак начело на гържавата застана Петър Младенов, който за разлика от Тодор Живков беше човек с отлично образование и с международна практика. Явно, че като български външен министър беше обвързан със Съветския съюз, а там нещата бяха много по-напред отколкото в България. Така че посрещнах промяната с голямо очакване. Стана ми ясно, че Горбачов и съветската комунистическа партия са се убедили, че такова нещо като съветско комунистическо общество не може да съществува, и партията е тръгнала да се реформира и да постави огромната страна на една действително реална политическа и икономическа основа.

А как виждахте ролята на останалите двамата реформатори в България, защото те реално са трима: Петър Младенов, Андрей Луканов и Александър Лилев?

За Лилев не мога да кажа нищо, защото той много малко говори публично, а когато говори, почти нищо не казва. Докато за Луканов важи същото, което и за Младенов. Той беше свързан със Съветския съюз и поради това, че там процесите се развиваха бързо, приемах, че той ще е звено от линията на Петър Младенов.

Очаквахте ли след 10 ноември 1989 г. да станат последвалите събития и България все още да се намира в преход, продължаващ 20 години – или по друг начин казано, времето равно на почти половината от периода на социалистическото управление в страната?

Много бързо стана ясно, че нещата вървят към поставяне живота на обществото на нормални основи. Така стана и в другите страни на съветския лагер. Освен това аз реагирах светкавично, като един-два дни след свалянето на Живков си подадох документите и настоях да ми се възстановят след близо 20 години студентските права, което беше и направено. Така че очаквах, но по-скоро не може да се каже, че очаквах, а виждах нещата и се ориентирах в ситуацията и се опитвах да предвидя какво ще стане.

Г-н Димитров, кое събитие след 10 ноември 1989 г. остави най-силно впечатление у вас?

Най-силно впечатление като гражданин у мен оставиха изборите през 1990 г., когато бяха проведени и парламентарни, и общински, а и президентските в началото на 1991. Въпреки че бяха оспорени, това бяха едни демократични избори. Те създадоха нормално избрано Народно събрание, един избран президент. Това беше пътят. Народът гласува и този, за когото гласува, управлява страната. Това е нормалният път, а аз не бях очаквал да го видя някога в България.

А очаквахте ли Съветският съюз да се намеси пряко в тези събития, да окаже някакъв вид натиск?

Спомням си, че през 60-те години имаше един процес наречен деколонизация, когато според нашите масмедии страните от Африка и другите региони, където имаше колонии, се освободиха. Всъщност беше извършено от горе. Самите метрополиси се отказаха да поемат повече отговорност за колониите си. През 1989/90 стана същото. Просто Русия се отказа да носи отговорност за страни, които вече мъчно управляваше. Така че процесът беше аналогичен. С някаква по-голяма или по-малка намеса на Москва, зависещите от нея страни, включително в Съветския съюз, получиха независимост и тръгнаха по свой път. Русия се съсредоточи върху своите проблеми, което е

нормално, както навремето Англия и Франция се отказаха да решават проблемите на Брега на слоновата кост например и погледнаха в своя двор. Още повече, че двете страни, в които Съветският съюз нямаше обуславящо присъствие - Румъния и Югославия, затънаха в кървави събития. Но историята е такава!

Като човек, свързан пряко със събитията от 1968 г. в Чехословакия, следяхте ли отблизо какво се случва там? Как оценявате събитията и прехода при тях?

Във всяка страна следяхме какво става - и в Чехословакия, и в ГДР, и в Полша, и в Унгария, защото искахме да използваме събитията, които се развиваха там. Специално в Чехословакия имаше качествена разлика. Там обществото беше изолирало тоталитарната върхушка и промените станаха много бързо. Тук върхушката активно се включи в промените и не беше много ясно как и накъде те вървят. Освен това тя предизвика известно забавяне, а от друга страна, беше запазен в много моменти съветският тоталитарен начин на мислене. Надявам се това да се отживее по-бързо.

Как оценявате това, което се случи в следващите 20 години в България и тожеше ли да се развият нещата така, както се развиха в Чехия и днес да живеем с техния стандарт или поне приблизително с техния?

Всяка страна си има своя специфика. Чехия беше най-развитата бивша комунистическа страна. Вярно, че Словения я надминава в някои отношения, но тя е по-малка и там проблемите са други. Всъщност чешкото общество е много добре организирано и там всеки знае какво иска. Освен това, там процесите не започнаха, както при нас от 1989 г. Имаше готов политически елит, който да поеме властта. Така и стана. Вацлав Хавел не е кой да е, а е един човек с висока култура, човек зоген да се бори политически и да рискува политически. Докато точно такива кадри в България нямаше, а и да имаше, не бяха допускани да вземат

активно участие в нашата „перестройка“ – една от причините нещата да вървят по-бавно. Различните комунистически управления не се приемат по еднакъв начин от различните етноси. Например при съветското управление чувашите при Волга развиха национална култура, организация, икономика и т.н. Докато в балтийските републики производителността намаля, стандартът се сгромоляса, раждаемостта спадна и т.н. Така че и при България е различно. Тук трябва да отбележа, че нашият народ е бил 500 години под турска власт. Нашето мислене на рай беше почти преодоляно за едни 60 години (1878-1939), но комунистическото управление възстанови мисленето на зависимост. Хубавото на тези 20 години, които минаха, е, че българинът се отърсва от този начин на победение и търси сам път за реализация, а за да намери тази реализация, той трябва да развива и своето общество. България върви по пътя на една нормална демократична европейска страна. Малко по-бавно, но това е положението.

Какво стана с вас през последвалите 20 години? Беше ли възможно то, ако го нямаше 10 ноември 1989 г.?

Взех оставащите семестри по история. Завърших и международни отношения в СУ. Участвам в политическия живот. През 1991 бях избран за общински съветник и председател на Комисията за култура към Столичния общински съвет. В голяма степен демократичните названия на улиците в София днес се дължат на моите предложения и усилия. Такива са Гоце Делчев, Александър Малинов, Витоша, Цариградско шосе, Съборна, Любляна и много други. През 2002, след оставката на проф. Николай Василев, бях избран за председател на АСП (Алтернативна социаллиберална партия). Това не би било възможно да стане, ако го нямаше 10 ноември 1989 г. Затова съм се борил за свободата на личността – личността, която да решава сама. За жалост много от моите приятели, въпреки че

мечтаеха за такава свобода, не успяха да се справят с новата ситуация. Докато аз все пак приложих и идеите си, и опита си, който натрупах, противопоставяйки се на режима и неговите репресивни институции. Успях да реализирам живота си по един приемлив начин. Сега издадох друга фундаментална книга – „Народите в Света”

Как терминологично бихте определили периодите преди и след 10 ноември?

Терминът, който е точен, е „комунистическо управление”, „комунистически режим”. Така винаги сме го определяли, и не само ние. Подмяната му с други палиативни термини, които целят да покрият същността на нещата, смятам, че е некоректно. Например това не е „социализъм”.

Социализъм има в Швеция, в Норвегия. Социалистите в момента са на власт в Англия, Испания. В Гърция спечелиха сега изборите. Но Йорго Папандреу няма нищо общо в мисленето със Сергей Станишев. Въпреки че и двамата са добре образовани, Папандреу е човек демократ, докато при Станишев не е така.

Времето след 10 ноември не е „посткомунизъм”, въпреки че много структури, създадени по комунистическо време и при самия преход са запазили силно влияние. Но това няма значение. Важното е, че българският народ търси пътища да реши проблемите си. Това може да направи само в условията, които създава демократическото общество. Големи надежди имам в сегашното мнозинство на парламента. Бойко Борисов посредством своята личност и политическа методика е ангажирал народа с проблемите на обществото. Това е правилният подход. Дори да не постигне големи резултати, това е един растеж по посока на поемане на отговорност от всеки гражданин. И другото нещо е, че доста трудно се решават проблемите на България. Тя все пак още е бедна, неорганизирана страна и нищо чудно да се появи реакция срещу управлението на Борисов. Но мисля, че той е достатъчно прагматичен, за

да не повтори грешките на Иван Костов и Симеон и да разочарова избирателите си.

Според вас, г-н Дилитров, може ли да се каже, че с това управление се слага край на 20-годишния преход в България и започва нов етап в нейното развитие?

Самият термин „преход“ не е удачен. Той е работен.

Целият живот е преход. Постоянно се минава от една фаза в друга и не може да кажем, че в един момент свършва даден преход. Докато един преход не е завършил, в него е започнал друг преход. Така че не може категорично да се формулира такава терминология, а за този период е по-добре да се измисли по-малко евфемистично название.

14 октомври 2009 г.

АНТОЛОГИЯ

АНДРЕЙ
GERMANOV

ANDREJ
GERMANOV

АНДРЕЙ ГЕРМАНОВ

ЯНУАРИ

Пиша стихове, казваш.
И какво от това? –
Стихове пишат хиляди.

Момчетата ги харесвали, казваш.
И какво от това? –
Никое не ме е целунало зарад тях.

Бил съм известен, казваш.
И какво от това? –
На масата и дъвата изядохме по едно парченце.

Все пак, друго било, казваш.
Право е, друго си е –
имам невроза и кръвно налягане.

Щели, казваш, да ме споменават.
Знаеш ли,
два метра под земята е пълна тишина.

А защо не съм се откажел тогава, купвай!
А, виж, това не зная.
Нямам сила. Тая работа не е само моя.

Някой диктува.

ANDREJ GERMANOV

Píšeš básně, říkáš.
A co z toho?
Básně píše kdekdo.

Děvčatům to imponuje, říkáš.
A co z toho?
Ani jediné mě nelíbalo kvůli nim.

Ale ty jsi slavný, říkáš.
A co z toho?
K obědu jsme snědli stejnou porci jídla.

Ale přece, nejsi jako druzí.
To máš tedy pravdu –
zlobívá mě tlak a nervy.

O tobě se jednou bude mluvit.
A víš ty,
že dva metry pod zemí je absolutní ticho?

Tak proč s tím teda neprašťíš, už křičíš.
Vidíš, to ti nepovím.
Nemám síly. Tohle není jenom moje věc.

Někdo diktuje.

Ръка

малко диалектика

Съкрушително единство
на петима.

Четирима винаги единни
и един –
опълчен срещу тях.

Четирима страшно силни!

И безсилни –
те не могат хвана нож,
нито гръжка на тесла,
ако петият
не е против!

Ruka

trochu dialektiky

Zdrcující jednota
všech pěti.

Čtyři z nich jsou vždycky jednotní –
jeden
povstal proti nim.

Ti čtyři jsou strašně silní!

A bezmocní.
Nedokáží sevřít nůž,
ani sekyru,
když pátý
není proti!

Паница бобена чорба

На Найден Вълчев

Имах трима приятели.
Трима мълчаливи приятели, които
винаги имаха за мен по една хубава гума
и по паница бобена чорба.

Не зная как,
но мен ме направиха началство.
Едно таково съвсем мъничко,
съвсем незначителничко,
но – началство.

Много хубаво беше това!

Изведнъж се оказа,
че съм имал трийсет приятели.
Те имаха за мен по сто хубави гуми,
по една районна кляука
и по едно мъничко ходатайство.

Хубаво се живее с приятели
и стълбата е лека,
когато я изкачваш нагоре –
под краката ми нейните клавиши
издаваха все по-приятни тонове.

Изкачвах стъпалата,
растеше броят на моите приятели,
броят на ободрителните и одобрителни гуми,
броят на кляуките и ходатайства.

Приятелите ми вече бяха хиляди.

Talíř bramboračky

Najdenu Vlčevovi

Měl jsem tři přátele.
Tři mlčenlivé kamarády, kteří
pro mě vždycky měli dobré slovo
a talíř bramboračky.

Ani nevím jak,
ale najednou byl ze mě šéf.
Takový malý,
úplně bezvýznamný,
ale přece jenom – šéf!

Skvělé!

Najednou se ukázalo,
že mám třicet přátel.
Měli pro mě stovky hezkých slov,
každý jeden místní klípek
a chtěli po mně malou protekci.

Dobře se žije v kruhu přátel
a po schodišti stoupáš,
ani nevíš jak –
klávesy schodů pod nohama
vydávají stále příjemnější tóny.

Stoupal jsem výš a výš,
narůstal mi počet přátel,
rostl počet souhlasných a povzbudivých slov,
počet klepů, počet protekcií.

Měl jsem na tisíce přátel.

Те изризваха водопади от красиви гуми,
носеха ми клоки от космически мащаб
и ме заплитаха в твърде усложнени истории.
Те се увеличаваха като лавина.
Обърквах имена и образи.
Срещах само усмихнати лица на приятели.
Между млечния път
на приятелите от първа величина
се губеха в зрача и изчезваха първите.
Знах само, че всички са ми приятели.

Бях щастлив, че те са щастливи чрез мен.

... Когато се свестих,
наоколо ми беше тъмно.
Всичките ми ребра бяха
изпочупени от презръдки
и лицето ми бе в синини
от вендузите на целувките.
Звездите от млечния път сияеха горе по местата си.
Моите безбройни приятели
като изстинали планети
кръжеха край тях.

Само трима мъже,
които като че ли бях
виждал някъде,
мълчаливо ме мажеха с йод.

Встрани димеше паница бобена чорба.

Ohlušovali mě vodopády rajských slov,
 vyprávěli neslychané klepy,
 zatahovali mě do spletitých věcí.
 Rostli jako lavina.
 Pletl jsem si jména, pletl jsem si tváře.
 Potkával jsem jenom usměvavé tváře přátel.
 Stranou Mléčné dráhy
 přátel první velikosti
 zůstávali v šeru první tři.
 Věděl jsem, že všichni jsou mí přátelé.

Byl jsem šťastný, že jsou šťastni skrze mne.

... Když jsem přišel k sobě,
 kolem byla tma.
 Všechna žebra jsem měl zlámaná
 objímáním,
 v obličejí samou modřinu,
 jak mi přikládali baňky polibků.
 Hvězdy Mléčné dráhy zářily dál na svých místech ve výši.
 Moji nespočetní přátelé
 jako mrtvé planety
 kroužili tam kolem nich.

Jenom tři muži,
 tři povědomí muži
 mlčky mě potírali jódem.

Vedle se kouřilo z talíře bramboračky.

В памет на мама

Първите жълти минзухари
набрахме с брат ми за теб.
Ти ги погледна, но не можа да ги видиш:
береше гуша.

Целият въздух не ти стигаше
и устните ти ставаха сини.

Подаваше немощно ръка.
Не разбрахме, че се прощаваш.
Стояхме с баща ми, надвесени над теб,
всемоъщи човеци,
и не можехме да ти откъснем
зрънце от своя живот!

Лекарите продължиха живота ти,
колкото да пророниш:
- Не ме мъчете повече.
Стига толкова.

Ти живя достойно, но милионният граг
не намери за тебе два квадрата място.
Изнесохме те на голия каменист скам
край вечната Бояна,
сред къпините,
които цял живот беше коренила в нивите,
на червената глина,
с каквато бе мазала старата ни плетена къща.
Шибаше мразовит мартенски вятър и изстискваше съзъз
от очите на дошлите да те изпратят.
Малцина бяха,
но те бяха обичали.

Památce mé matky

První žluté šafrány
 natrhali jsme s bratrem pro tebe.
 Podívala ses na ně, ale nevidělas je:
 umírala jsi.

Lapala jsi po vzduchu
 a rty ti modraly.

Podávalas nám vyčerpaně ruku.
 Necháпали jsme, že se tak loučíš.
 Skláněli jsme se s otcem nad tebou,
 všemohoucí lidé,
 a nebyli jsme schopni odlomit ti
 zrnko z našich životů.

Lékaři ti prodloužili život jenom o tolik,
 abys zašeptala:
 Už mě netrapte.
 To stačí.

Žila jsi důstojně, leč velkoměsto
 nemělo pro tebe dva metry čtvereční místa.
 Vynesli jsme tě na holý a kamenitý svah
 k věčné Bojaně,
 mezi ostružiní,
 s nímž ses celý život potýkala v polích,
 na červenou hlínu,
 jakous mazávala naše staré stavení.
 Mrazivý březnový vítr šlehal a loudil slzy
 z očí těch, kdo se přišli rozloučit.
 Bylo jich málo, ale
 měli tě rádi.

А отгоду бликаше,
    бликаше,
    бликаше,
    бликаше мразовита мартенска вода
    и гробът беше пълен до половината,
    и гробарят не можеше вече
    да я изхвърля
и в това имаше нещо нечовешко...

И докато моите ръце
бяха заети с калните вѐжета
(щатният гробар в Бояна е един
и синовете сами трябва да спускат
майките си в земята...)
усетих едно тънко острие да се връзва
в гърба ми.
Нейде под лявата плешка.
Силна е плътта,
която си ми гала:
счупи се връхчето.
И остана у мен, ах, остана,
но не ще го извадя – да боли,
за да помня...

И водата заливаше ковчеза. И камъните,
и течаша червена глина гърмяха по капака,
и ти остана там, във водата,
и вече сама ще се превръщаш на вода,
на къпина и пръст...
И нищо повече няма пред мен.

Само ласкав космически вятър,
пустота, светеща бездна и заг мен –
две топли беззащитни същества,
които аз ще закрилям
от пустотата...

A zespodu tryskala,
 tryskala,
 tryskala.
 tryskala mrazivá březnová voda,
 plnila hrob až do poloviny
 a hrobník ji nestačil
 vylévat,
 bylo v tom něco nelidského...

A zatímco mé ruce
 svíraly zablácené provazy
 (v Bojaně je jen jeden hrobník –
 synové sami musejí tam spouštět
 své matky do země),
 ucítil jsem v zádech
 tenké ostří.
 Někde pod levou lopatkou.
 Silné je tělo,
 kteréš mi darovala.
 Špička ostří se zlomila.
 A zůstala ve mně, ach ano, zůstala,
 ale nevyjmu ji – jenom at' bolí,
 abych nezapomněl...

A voda zalévala rakev. A kameny
 s rozteklou červenou hlínou duněly na víko,
 a tys zůstala tam, ve vodě –
 od této chvíle se i ty budeš stávat vodou,
 ostružiním a prstí...
 Nic víc už není přede mnou.

Jen vlídný vesmírný vítr,
 prázdnota, bezedný prostor - a za mnou
 dvě teplé, bezbranné bytosti,
 jež budu před prázdňem
 bránit.

Много съм самотен тази вечер.

Черно е морето укротено
и под бялата живачна лампа
като мъртва златна пеперуга
трепка във последния си полет
първият отронен лист.

Много съм самотен тази вечер,
млада моя.
Тази вечер чувствам възрастта си
като колапс ненагееен
някъде под лявата ми гръд. Като рана.

И звездите
под оцъкленото есенно небе,
смесени със веселите твои гуми –
те са стъклен прах,
насипан в раната.

Тази вечер чувствам възрастта си.
А пък възрастта е самота,
а пък самотата –
тя е смърт.

Вече ми е нужно мъжество.

Мъжеството почва там, където
е началото на неговия край.
Болката е толкова голяма,
че за нея
няма стихове. И гуми няма,
млада моя.

●
Dneska večer jsem tak sám.

Zkrotlo černé moře,
v bílém světle neonové lampy
jako mrtvý zlatý motýl
naposledy krouží, padá k zemi
první spadlý lsit.

Dneska večer jsem tak sám,
moje mladá.
Dneska večer cítím svoje stáří
jako náhlý kolaps
někde vlevo v hrudi. Jako ránu.

A hvězdy
pod zděšeným nebem podzimu,
promíchané s tvými veselými slovy,
ty jsou skelnou tříští
v té ráně.

Dneska večer cítím svoje stáří.
A stáří, to je samota,
a samota
je smrt.

Bez mužnosti to už nepůjde.

Mužnost začíná
na začátku svého konce.
Moje bolest je tak veliká,
že pro ni
nemám verše. Ani slova nemám,
moje mladá.

Отдалечаване

I.

Когато много силно те боли,
недей посяга да мъстиш:
омразата изпепелява онзи,
който мрази.

Когато много силно те боли,
отдалечавай се. Отдалечавай се
през времето – от дребното,
от близкото, от болката, от писъка –
нали след десет хиляди години
в мозъщото движение на Космоса,
сред зрача на Великата Прохлада
ще бъде все едно дали сте се целунали,
прашинки две, докоснати в безкрая,
нали ще бъде все едно
дали те е боляло?

Отдалечавай се. Потъвай в своето,
със живата вода на своята сила
напискай живата си рана.

И любопитните да видят после там,
където е ударила стрелата,
как светят бистри канку златен клей.

И тъй, гордето
златен
станеш
цял.

Větší a větší vzdálenost

I.

Sevře-li tě bolest do kleští,
 nesnaž se pomstít:
 nenávist do kořene vyvrací
 toho, kdo se mstí.
 Sevře-li tě bolest do kleští,
 vzdaluj se. Odcházej
 pryč časem – odejdi
 od chvíle, od bolesti, od nářku –
 vždyť přece po desítkách tisíc let
 v mohutném běhu Vesmíru,
 v šíření Věčné Zimy
 nesejde na tom, jestli jste se líbali,
 dvě smítka, jež se dotkla v nesmírnu,
 vždyť tehdy na tom přece vůbec nesejde,
 že jsi cítil bolest!

Vzdaluj se. Uchyluj se k sobě
 a živou vodou vlastní síly
 omývej čerstvou ránu.

Zvědavci potom uvidí
 na místě, kdes byl zraněn střelou,
 zlatisté kapky smoly.

Tak tomu bude, až
 celý
 se změníš
 v zlato.

II.

Усещам, че намразвам своето тяло –
то се изплъзва
изпод мойта власт.

Изчезват бавно ранните наслади:
насладата на рязкото движение,
насладата със зъб да счупиш орех,
насладата да стъпиш сутрин бос
по ледени крайречни камъни...
Не мога просто
нищо да направя.

Ще става все по-гълъг всеки път.
Момчетата – все по-привлекателни.
Момчетата – все по-неразбираеми.
Ще им се радвам
и ще им завиждам.

Годишните ми кръгове все повече.
И все по-тънички, почти изчезващи.
И все така, догдето някой ден
не се позная вече в огледалото,
ала съвсем спокоен се приема.
Това ще бъде знакът,
че ще трябва
със своето тяло
да се разделя.
Не мога просто нищо да направя.

II.

Cítím, jak ve mně roste nenávisť
 k vlastnímu tělu –
     nic s ním
     nesvedu.

Pomalu mizí radost z dřívějšíka:
 požitek ze hbitého pohybu,
 požitek drtit v zubech ořechy,
 požitek kráčet zrána bos
 v ledovém říčním písku.
     A nedá se s tím
     pranic
     udělat.

Delší a delší bude každá z cest.
 A dívky – vábivější.
 Mladíci – záhadnější.
     Budu z nich mít radost,
     budu jim závidět

Mých letokruhů bude přibývat.
 Tenčích a tenčích, skoro neznatelných.
 A bude tomu tak, až jednou
 v zrcadle se už nepoznám –
 a zcela klidně se s tím smírím.
     To bude znamenat,
     že nastal čas
     dát sbohem
     svému tělu.
 A nedá se s tím pranic udělat.

Мостът

Аз съм мостът под вас.
Аз съм мостът.
Аз съм старият каменен мост..

Мойта стройна гъга е сива.
Мойта стара снага е сива
на пети, колела и копита...
Аз съм цяла история жива.
Всичко идва и всичко минава.
Само пепел от стъпки остава.
Всички вие сте мои гости.
Аз съм ваш домакин.
Аз съм мостът.

Аз съм мостът, за вас замостен,
аз съм мостът под вас самотен,
във реката със двойник капризен.
Аз съм каменен, той е копринен,
но сме с него една окръжност.
Цяла вечност го гледам тъжно:
той пъстрее, аз в изнемога
нося хора и дни...
Аз съм мостът.

Аз съм мостът, а той е измама.
Аз съм истински – него го няма.
Той красив е, а моята сива,
изтъняла гъга се протрива
и в един страшен ден ще се скъса.
Ще се срещнем в мига на смъртта си
с този призрачен образ на мойта
мъдра стара гъга...
Аз съм мостът.

Most

Jsem most, po kterém jdete.
 Jsem most.
 Jsem starý, kamenný most.

Můj vznosný oblouk je už sivý.
 Má stará záda jsou už rozrytá –
 ryly je paty, kola, kopyta.
 Jsem historie sama.
 Ledacos přichází a všechno mívá.
 Do mě se jenom stopy vryjí.
 Každý z vás je můj host.
 Všechny vás hostím.
 Jsem most.

Jsem most – most pro vás postavený,
 jsem most – most všemi opuštěný,
 jsem most, jenž ve vodách má dvojníka;
 já kamenem, on hedvábím se dotýká,
 v kružnici spjatí jsme tu po věčnost.
 A věky smutně hledím:
 barvami hýří, zatímco já sotva nesu
 lidi a dny...
 Jsem most.

Jsem most a on je klam
 Jsem opravdový a jsem sám.
 Přelud je krásný – a můj sivý,
 deptaný oblouk víc a víc se křiví,
 až jednou voda v hlubinách ho pochová.
 V té strašné chvíli smrti sejdem se oba dva,
 já i můj obraz,
 obraz mé moudré křivky...
 Jsem most.

... А сега – аз съм пръстен от брака
на два весели, къдрав бряга
и когато на мен сте – единия
е за вас вече стара идилия,
той е вече за вас история.
Ала бъдеще още е втория.
Аз мълча и сръгата ми мощна
ви пренася отвъд.

Аз съм мостът.

... Ale teď jsem prsten, který přemost'uje řeku,
dva št'astné, kučeravé břehy pojí ode věků,
a stojíte-li na mně,
jednomu z těch břehů jste už sbohem dali
a ke druhému směřujete – k tomu v dále.
Ten druhý břeh je vaše budoucnost.

Já mlčím a můj mocný oblouk
vás vede k ní.
Jsem most.

Превод на Людмила Кроужилова

НОМО ВОНЕМИСЪС

2-3/2009

Съставител на броя:

Любомила Соленкова

Редактор на броя:

Михаела Кузмова

Художник на корицата:

Красимир Апостолов

Печат:

Верен

Бохемия клуб

Издателство

Стигмату